

Rózsahegy Kálmán: Amerika és én

A Pesti Hírlap Vasárnapja 1926. december 12. és 1927. május 1.
közötti lapszámaiból összeállította Márton Gábor

/kézirat/

1.Elindulás

Ha nekem ezelőtt egy évvel valaki azt mondotta volna, hogy „Öregem, te mához egy évre Amerikát járt ember leszel” – jól kinevettem volna, és íme, tényleg megjártam Amerika egy jó részét, három hónap alatt. Már régebben írtak nekem, hogy menjek ki Amerikába, de mindig elhessegettem magamtól, mondván: „minek ez, eddig is megéltem itthon, megélek ezután is.”

Egy szép napon borotválkozás közben, hogy a tükörbe néztem, az ősz fejemre esett a tekintetem. Megfehéredtem és eddig sehol sem voltam. Én csak dolgoztam, annyit dolgoztam egész életemen, hogy nem értem rá pénzt keresni. Gondoltam egyet-gyerünk Amerikába.

Most pedig itt ülök az íróasztalnál, hogy megírjam, mit is láttam, tapasztaltam én az új világban az alatt a három hónap alatt. Sok mindent olvastam erről a csodás világról, de azt, amit én ott láttam, tapasztaltam, sehol sem olvastam. Nagyon kérem az olvasót, ne várjon tőlem egy szépen szerkesztett leírást, mert hiszen én nem vagyok író, én komédiás vagyok...

Rapszodikusán fogom elmondani mindazt, ami nekem új volt, ami engem megkapott, amit én jelenthettem, amit én elvitettem mindazoknak, akikben odaát még magyar szív dobog... Kis reflexiók ezek, jelentéktelen megfigyelések, de azt hiszem, sok bennük az őszinteség és sok azon elragadtatásból, ami egész lényemet betöltötte Amerikában.

Az ajánlatok közül kiválasztottam a legelőnyösebbet, sürgönyöztem és rá két hétre itt volt a szerződés és a Wiener Bankvereinnél a biztosíték. Ettől kezdve lázasan folytak a dolgok egymás után. A színháztól kaptam szabadságot, útlevét, vízum zsebemben, indulhatok Amerikába. Amikor egyik szemfüles újságíró barátom kipattantotta a hírt, senki nem akarta elhinni, azt hitték, ez egy manőverezés a színházzal szemben...

Augusztus 14-én reggel 7 órakor indultam el az Orient-Expresszel Párizsba. Az állomáson elbúcsúztam a családomtól, meg egy-két jó barátomtól, akik kint voltak. Az út csupa tervezgetés, csupa elgondolás, hátha sikerül nekem is...

Augusztus 15-én délelőtt 11 órakor érkeztem Párizsba. Az állomáson várt vagy 35-40 magyar diák. akik Párizsban járnak iskolába. Megtudták a budapesti lapokból, hogy mikor érkezem Párizsba. Velem jött Szemere Gyula kollégám, akit szerződésileg kikötöttem; nagyon kedves vidám fiú, gondoltam, ha nagyon elfog a honvágy, lesz, aki vígasztal. Nagyon hálás vagyok neki, mert néha tényleg rászorultam. A fiúk elvittek Párizsban a Luxembourg-kertje mellett egy kis diákhotelbe. Diák lettem ismét, de öreg diák.

Nagyon drágák voltak ezek a fiúk, a vezérok Gál László, Gál Gyula kollégám fia, aki ott a Sorbonne-ra jár, finom lelkű ember.

Párizs... csuda hatással volt rám, ami 4-5 napi ottlétem alatt megnézhető volt, azt mind megnéztem. Nem akartam ezektől a kedves fiúktól elmaradni, és így éjjel-nappal velük voltam, így kerültem el egy kedves kis orosz vendéglőbe is, ahová ők járnak étkezni. A mellettünk lévő kis asztalnál két bájos kislány ült, magyar lányok voltak.

Az egyik ebéd után odajött az asztalunkhoz és ezt mondta:

- Drága mester, engedje meg, hogy szerencsét kívánjak önnek a nagy útra!
- Nagyon köszönöm, drágám.

Megcsókoltam. A kislány rám nézett és ezt mondta:

- Szabad nekem visszacsókolni?
- Legyen szerencsém!

Megcsókolt. Na, gondoltam, ez jól kezdődik!

Este felmáztam a kis szobámba az ötödik emeletre, a Quartier Latin-ban. Ahogy ott egyedül üldögéltem, az jutott eszembe, hogy milyen gyönyörű lett volna, ha én fekete fürtös fejjel kerülök ide, nem, mint öreg diák. Úgy éreztem, elkéstem egy kicsit, drága, nevető kis midinetek. Jaj, de furcsa volt itt egyedül, távol az enyéimtől! Nem jó olyan nagyon családiasnak lenni.

Másnap reggel 8 órakor keltem, kinézek az utcára és azt látom, hogy egyedül én vagyok ébren az egész környéken, a rolók mindenütt a

Párizs igen pazarul bánt velem. Mintha négy nap alatt pótolni akarta volna mindazt, amit egy életen át elmulasztottam vele szemben. Comédie Françaiseban diákos örömmel ülni a nézőtéren: a Louvre-ban megcsodálni a Mona Lisát; liften felröpülni az Eiffel-toronyra, és levett kalappal állni a „Korzikai” sírjánál; az öreg diákot is meghatotta. És mi van még ezeken túl Párizsban? Nők és autótaxik.

Holnap utazom New Yorkba. Az utolsó este a Café de la Paix-ben ültünk, amikor a pincér egy nagy csokor piros rózsát hozott az asztalunkhoz. Egy ismeretlen magyar küldte, egy kis papírlapon csak ennyi volt: „Szerencsés utat a Vén gazembernek”!

Reggel külön vonaton utaztam Cherbourg-ba. Isten veled Párizs! Alig, hogy megismertelek, máris búcsúznom kell.

A hosszú különvonat teljesen zsúfolva; csupa amerikaiak, akik átjöttek Európát hazavinni Amerikába. Nem csak a lelkükben viszik haza Európa szépségeit,

de hatalmas úti tankjaik is megtömve Európa minden kincsével, amit dollár öfelségével megszerezhettek.

Egész úton azon gondolkoztam, hogy hogyan fogok én a hajón beszélni. Vettem egy angol-magyar szótárt, amiben benne voltak a rendhagyó igék, de hogy egy pohár vizet, vagy egy zsemlét hogy kell kérni, arról egy árva betű sem volt. Mégis csak nagy merészség így útnak indulni.

Később azután rájöttem, hogy aki luxusvonat első osztályán utazik, az, ha ugat, akkor is megértik.

Délután 4 óra. A vonat Cherbourgba érkezett. Elöttem az óceán. Na, Uramisten, most mi lesz? Egyszer csak a kocsiiban terem két hordár és felkapja a poggyászatot és viszi kifelé. Egy hatalmas, nagy terem, innen utaznak, és ide érkeznek a hajó utasai.

Szemere, aki egy nappal előbb érkezett Cherbourgba, már várt a nagy terem ajtajában, egy kedves emberrel. Pesti fiú, aki a hajótársaság hivatalnok, Deutsch Márton a neve. Ő helyezi el a magyar utasokat. A hercegprímásékat is ő kalauzolta, amikor Amerikába mentek. Még a hajót nem láttam eddig. A hajótársaság pesti igazgatósága igen meleg hangú levelet írt az érdekeimben a párizsi igazgatóságnak. Roppant előzékenyek voltak velem. Arra kértek, engedjem meg, hogy lefotografáljanak, ha a hajóra lépek. „Rendben van- mondtam- csak már a hajót látnám!”

Két kisebb hajó szállította az utasokat a Majesticre, és három nagyobb hajó a hölgyek ládáit vitte, amit Párizsból vittek haza Amerikába. Én is beszálltam a kis hajóra. Most egyszerre szembetűnik az óriás, a nyílt tengeren, hatalmas, égbe nyúló kürtőivel. Csodás! Vagy hat emelet magas, az ablakok tele kíváncsi fejekkel-ez a hajó Angliából jött- szédültem!

Megérkeztünk ennek a kolosszusnak az oldalához. A nagy hajóról egy hidat eresztenek át a mi kis hajónkra, az emberek igyekeznek befelé. én maradtam legutoljára, hogy fotografáljanak. Amikor a hídra lépek, egyszerre toronymagasságból egy hang: - Szervusz Rózsám! - majd hanyatt estem! Az én drága Szirmay Albert barátom volt, aki Londonból jött, ahol darabját, Alexandrát állította be. Azóta már színre is került, nagy sikerrel.

Leírhatatlan öröm az a tudat, hogy én ezen a nagy vízen, ebben az óriási városban, nem vagyok egyedül...

1. A "Majestic" hajón

Életemben az volt a legnagyobb, amit láttam. A kényelem, a pompa elképzelhetetlen. Még mindig a beszállás izgalmait éljük, senkit sem izgat a poggyászának a sorsa, mert mire a hajóra értünk, azt már gyönyörűen bekészítették a kabinokba. Amikor felmegyek a szobámba – bátran nevezhetem szobának- a hajó egyik komornyikja igazi kifogástalan gentleman, a táskám kulcsát kérte. Átadtam. Kényelembe helyezkedtem, ezalatt a komornyik kicsomagolt és előkészített mindent. A szmokingomat azonban magával vitte, úgy látszik, nem találta megfelelőnek, elvitte kivasalni. Este 7 óra, amikor kilépek a kabinomból. Fényárban úszik az egész hajó. Az emberek még mindig izgatottan járkálnak, mert most rezerválják az étteremben az asztalokat. Nagy protekció kell ahhoz, hogy valaki jó helyet kapjon Szirmay már ezt is elintézte, már Calais és Dover közt. Ő igen ismert utas itt, mert ezt az utat gyakran megteszi.

Kedves, kis kétszemélyes asztal, egy nagy csokor élővirággal, már ott vár a csillogó étterem legszebb helyén. A hajón az izgalom egyre nőtt, az elindulás utolsó perceit éljük. Szirmayval felmegyünk a nyitott fedélzetre és innét élvezzük ezt a feledhetetlen pillanatot nekidűlve a korlátnak, szemléljük az elindulás nagy pillanatát. A hajó közönsége mind fent van a fedélzeten. Besötétedett. A hajó most mintha ezer kürtből búgna, lomha testtel lassan nekiindul az óceánnak.

A legszebb színpadi látvány, amint a legénység merev „vigyázz” állásban tisztelegve búcsúzik a parttól. És mintha a part ezer csillogó lámpása visszaszertelegne az induló hajónak.

Én levett kalappal nézem ezt a jelenetet, egy kicsit elfogódva, arra gondolok, hátha vissza se kerülök többet. Csak pár pillanatilag állhattam így, elgondolkozva, mert egyszerre zene ütötte meg a fületem, lent a nagyszalonban már javában húzta a jazz-band.

Ahogy itt széjjelnézek, úgy látom, hogy én vagyok az egyetlen, aki nehéz szívvel ültem erre a hajóra. Az első este nem kötelező az estélyi öltözet, mert még a dámák nem pakolták ki. Bemegyünk Szirmayval az étterembe, mely körülbelül kétszer akkora, mint a Royal nagyterme. Csupa ízlés. Minden ezüstből, az asztalon a gyümölcsstartó hatalmas művészi remekmű, faunok és nimfák díszítik, bizonyos, hogy nem közönséges ember munkája.

A pincérek zakóban, fekete nyakkendővel, kimért, nyugodt eleganciával szolgálnak fel. Ezek nem amerikaiak, hanem európai angolok, lévén a hajójuk is európai angol. Tálalás előtt nézzük az utasok névsorát, mert az a szokás, hogy minden utas kap egy névjegyzéket, mely felsorolja, az első osztályon utazókat.

Érthető kíváncsisággal olvastuk, vajon kik utazhatnak át velünk az újvilágba, ki ez a sok furcsa, ismeretlen, vidám arc körülöttünk: Mary Pickford, a világhírű amerikai filmstar, Douglas Fairbanks filmóriás, a férje. Constance Talmadge, a szőke csoda, Rex Ingram, Morris Gest, Edward Knoblock, Krishnamurti, akit az amerikaiak az új Krisztusnak hívnak, egyébként theosophus és vallásalapító. És végül- mint itt a névsorban olvasom- Kalman Rozsahegyi Hungarian actor.

Szirmay nevét nem vehették be az előkelőségek névsorába, mert ő az utolsó pillanatban szánta rá magát, hogy visszautazik Amerikába- Beniczky Ödönné is velünk utazott, aki kedves tolmácsom volt Pesttől Párizsig.

Az emberek vidáman, jókedvűen vacsoráztak, mintha semmit sem hagytak volna maguk mögött. Feltűnt, hogy szeszesital nagyon kevés került az asztalokra, talán éppen azért, mert itt nincs prohibíció¹. De aztán...

A vacsora a szakácművészet remeke volt. érdekes volt látni, hogy az amerikaiak az étkezést a dinnyével kezdik, vagy más friss gyümölcscsel; különben is meglepő, hogy az amerikai általában édes- szájú, mint később is tapasztaltam, mindent agyoncukroz. Hogy bemutassam a Majesticen folyó Pazar életet és némi kis ízelítőt nyújtsak ebből a fejedelmi jólétből, szükségesnek tartom, mint valami igen jellemzőt, leközölni az egyik vacsoránk menükártyáját:

M E N U

Hors d'OEuvres, Variés

Clam Cocktail

Consommé sus Profiteroles Chicken Okra

Escalopes de Turbot á la Dauphine

Salmon Trout, Meunière

Timbales a la Pompadour

Noisettes d' Agneau au Chon

Sorbet au Citron

Prima Riba and Sirloin of Best, Raifort

Bruised Brádenham Ham a la Roederer

Roast Duckling, Orange Fritters

French Beans Braised Spanish Onions

¹ tiltás - Az amerikai alkoholtilalom (1920-1933), az ún. „Volstead-törvény”, amely tiltja mindenfajta alkoholtartalmú ital előállítását, szállítását és árusítását az USA-ban.

Boiled Roast and Colombine Patatoes
Caille de vigne Rotic sur Campania, Pommes Paille
Salade: Marie Louise
Fédora Pudding
Pears Sabayon, Gâteau Génoise
Glâces Varices
Dessert

Azt hiszem, az étlap a legmagasabb igényeket is kielégítheti. Azonban, ha mégsem elégítené ki, rendelhet ezen kívül is. A hajón a párizsi Ritznek is van étterme; ez aztán már a teteje mindennek, hogy kik veszik igénybe? A mozistarok! Amikor a vacsorának vége volt, az egész társaság felment a nagy táncterembe, ahol toilette ide, toilette oda, úgy, ahogy voltak, úti ruhában nekifogtak a táncnak. A hajó zenekara nagyszerű. Táncolni mindent táncolnak, a legdivatosabb tánctól kezdve, még az öreganyámjárta hopszpolkát is járták. Ez eltart éjjel 1 óráig. Közben teát, feketét, szendvicset szolgálnak fel a pincérek, ez benne van a hajójegyben, semmit sem számítanak fel érte. Sőt, mint azt később megtapasztaltam, napközben is állandóan kínálják az embert teával, levessel, szendviccsel és süteményekkel, olyan figyelmesek, hogy utána viszik a szalonba, könyvtárba, játékszobába, sőt, ha kint fekszik az ember, a dekre² is.

Illőnek találtam, hogy mindjárt az első este leviziteljek a hajó kapitányánál. Egy matróz vitte be a névjegyem és egy pár másodperc múlva elémbre jött, melegen kezét szorítottunk, mintha régi ismerősök volnánk. Szirmay volt a tolmács. A kapitány így szólt angolul:

- Ismerem Önt, művész úr. A párizsi igazgatóság már jelezte nekem, hogy Ön a hajómon fog utazni. Végtelenül örvendek, hogy én vihetem az Újvilágba. Remélem, lesz még szerencsém Önhöz az úton. Ha bármire szüksége lenne, örömmel állok a rendelkezésére.

A matróz kitűnő konyakot, cigarettákat és valami csodálatos illatú havanna-szivart szolgált fel. Még egy ideig elbeszélgettünk és meglepett, hogy mennyire verzátus a magyar irodalomban és színművészetben. Ezt nem is csodálom, mert az ő hajóján is igen sok magyar sikert vittek ki Amerikába. Hihetetlen, milyen nagyúr egy ilyen kapitány!

Nagyon késő volt, mikor aludni mentem; gyönyörű augusztusi éjszaka volt, millió csillag az égen és én úgy éreztem, magam, mintha az endrődi határban, az

² fedélzetre

alföldön feküdnék a puha fűben, a Körös partján. A hajó meg se mozdult, simán, egyenletesen úszott ezen a nagy pocsolyán. Eszembe jutott az a kedves öreg pap, akit Fiumében ismertem meg évekkkel ezelőtt.

Egy társasággal átrándultunk Velencébe. Az öreg is nagyon szeretett volna jönni, de mégsem jött, hiába volt minden kapacitálás, az öreg csak nem jött. Mikor visszatértünk Velencéből, az a jó öreg Hegedűs Sándorom, az én öreg drága papom ott várt a mólón, örömmel üdvözölt. Este együtt vacsoráztam az öreggel és úgy az ötödik üveg chianti után megkérdeztem az öreg papot:

- Lelkem, főúr! Miért nem jött velünk hajón Velencébe?

Erre így felelt:

- Tudja, kedves öcsém, odakinn a nagyvizeken, igen-igen Isten kezében van az ember...

Keleten már pirkadozott, mikor aludni mentem.

Reggel 7 órakor a komornyik gyöngéden megérintette a vállam, és jelezte, hogy a fürdő készen van. 8 órakor lementem az étterembe, ahol már a közönség nagy része sportruhában reggelizett. Utána kezdődött a sport: teniszlabda helyett kötélkarikák-Zander és az uszoda.

Az uszoda két részre van osztva: úszók és nem úszók részére trambulinokkal. Aztán nagy séták a hajón, körülbelül 650 lépés egyszer körül. Nagyon bájos kutyák séta-helye, amely egész fönt van a legfelső dekken. Volt vagy 50 kutya utas. Dél előtt feljöttek a tulajdonosok vizitbe. Volt egy kedves kis puli, az sehogy sem bírta a tengert, az orvos napjában tízszer is meglátogatta. Az asszonya, szép szőke miss, egész kétségbe volt esve és mindig azt hajtogatta:

- Miért nem én vagyok rosszul, miért nem én?

Szinte sírógörcsöket kapott, és akinek ott kutyáik voltak, szinte félve ölelték magukhoz és hálásan néztek fel az égre, hogy az ő kedvenceiknek nincs bajuk.

Lemegyek a B-dekkre és látom, hogy mindenki kényelmesen elterül egy-egy pihenőszéken és élvezzi az isteni napsütést. Felkerestem Szirmayt, hogy legyen segítségemre, szerezzünk egy széket.

- Elkéstél- mondja Szirmay- már itt mind le van foglalva.

- Hát, hogy gondolod, egész Amerikáig állni fogok?

- Próba szerencse, gyerünk!

Felkeressük az intézőt. A legnagyobb sajnálatára kijelenti, hogy nincs semmi széke. Ott állunk tanácstalanul. Egyszerre megszólal az intéző, hogy ott van egy szék, a 113.számú, de azt nem ajánlja.

- Miért? - kérdem Szirmayt.
- Az amerikaiak nagyon babonásak, a 13 számút nem veszik. Ha te akarsz, megkaphatod.
- Hogyne, én nem vagyok babonás. Meg is kaptam a 113-as széket.

Ahogy ott fekszem, elgondolkoztam ezen a 13-as számon. Csak nem hoz ez valami bajt rám Amerikában?...

2. Megérkezés és első fellépés New Yorkban

A hatalmas hajó nagyon igyekszik a sima tengeren. Az utóbbi huszonnégy óra alatt 475 tengeri mérföldet haladtunk. A hajón az élet nagyszerű, színes és változatos.

Már mindenki tudja a másiktól, hogy kicsoda, már láttunk mindenkit, kivéve a mozistarokat. Érdekelt, hogy hol vannak ezek, mert a beszállás óta eltűntek. A következőket sikerült megtudnom: először is 5 osztályt béreltek. Velük volt Pickford mamája, a nővére az urával és azoknak 3 gyerekek. Douglas Fairbanks öccse, ennek felesége. Egy masszírozó, egy masszírozónő, komornyik, szobalány, két sofőr, a gyerekek mellett egy fekete nő, négy kis kutya és az ápolójuk. Két autó és két televízor egészítette ki az udvartartást.

Az étteremben egy szép asztal volt számukra rezerválva és minden étkezéshez két üveg francia pezsgő állt az asztal mellett behűtve. A családtagok pontosan megjelentek és szorgalmasan fogyasztottak. A társaság egyszerre vonult be, mama, lánya, sógor, sógornő, kivéve Pickford és az ura. Hol vannak ezek?

Később aztán megtudtuk, hogy Pickford és férje az egész idő alatt ágyban maradtak lakosztályukon és ott fogadták a vendégeket. Ez különben az elegáns amerikai szokása. Később, mikor már közel voltunk New Yorkhoz, egész csomó ismeretlen arcot láttam, gyönyörű elegáns misszeket, akik csak az utolsó órákban bújtak elő pihenésükből. Pickfordék nem étkeztek a családdal, a nagy étteremben, hanem a Párizsi Ritz éttermében, mert ez is van a hajón, mint ezt már említettem. A társaságunkban volt természetesen Constance Talmadge, Rex Ingram, Morris Gest, a híres színházi ember, ő vitte Amerikába Reinhardot. Akik ismerik, azt beszélnek, hogy az európai művésznők boldogok, ha a közelébe férhetnek, szinte kézcsókra járulnak hozzá. Ő volt az egyetlen a hajón, aki fittyet hányt minden szokásnak és nem vett fel

szmokingot, hanem bársonykabátot hordott, fekete lavalliere³ nyakkendőt és csuli kalapot. Úgy nézett ki, mint egy ötven év körüli vad bohém, ilyet már csak Párizsban lát az ember azokban bizonyos művészi lebujságokban. Krishnamurit, ezt a vékonydongájú cigánygyereket, különös figyelemmel kell bemutatnom. Azt mondják, fiatal kora ellenére- világhírű theozophus és vallásalapító- sikerült megbolondítani a fél világot új vallás alapításával. Az új világból hívei, akik alig várják jöttét, naponta tucatszámra küldik elé a rádiógrammokat. Az itteni élete nem valami szent élet, mert a napnak minden órájában más-más nőnek látom udvarolni. Különben feltűnően csinos fiú, kedvence a hajónak; valahányszor megjelenik kifogástalanul szabott londoni ruhájában, nagy feltűnést kelt. Ő az egyedüli, aki itt feltűnik. Már pedig a Majestic utasai között feltűnni nagy dolog. Becsületére legyen mondva az új „Messiásnak”, itt hajón nagyon sok hívet szerzett magának, de hogy a parton is követni fogják-e ezek a hívek, azt nem tudom. Edward Knoblock, a híres író, teljesen visszavonultan él, úgy látszik, valami új darabon dolgozott. Később, amikor összejöttünk, panaszkodott, hogy nem érdemes Pestre darabot adni, mert kevés tantimét⁴ fizetnek. Harmadik napja jövünk már, a part már rég eltűnt a láthatárról. Egy szürke sirály kísérte idáig a hajónkat, reggel hiába kerestem, már nem láttam, visszafordult. Most már igazán egyedül érzem magam. Mióta a sirály eltűnt, úgy érzem, mindnyájan az egész nagy hajó árván, elhagyatottan bolyong a vízen, mert az egyedüli élő kapocs a földdel eltűnt.

Ez a kis szürke madár, amint úszott az égen, követve a hajót, utolsó üzenet volt a szárazföldről.

Az életnek két oldala van: napsütéses és árnyékos oldala.

A Majestic hajó első osztályára a nap süt, vidám gondtalan arcok, francia pezsgő, muzsika. Boldog, gazdag emberek, akik hazamennek, itt mulatsággal űzik el maguktól a gondot. A Majestic hajó harmadosztályára nem süt a nap. Szegény kivándorlók, az élet hajótöröttei utaznak itt, keresve az új hazát. Vajon ki találja meg közülük?

Csillagos augusztusi meleg éjszakán sokszor felmentem a legfelsőbb dekkre és nekitámaszkodva a korlátnak, lenéztem a harmadik osztályra. Ezek már nem hallották a muzsikát, ezek nem láthatták az első osztály fényes életét. Nagy és mély szomorúságban, meggörnyedve ültek a harmadik osztály utasai. Asszonyokat és gyerekeket láttam, fiatalembereket és öregeket, amint gondterhes arccal néztek a bizonytalanság felé. Vajon van-e köztük falumbéli? Szívesen ültem volna közéjük, hogy megkérdezzem: „hová visz sorsod, vándor?” Úgy éreztem, hogy mindennik odaát hagyott valamit és ebben közös a sorsunk.

³ Csokornyakkendő

⁴ Összeget, (pénzt)

Egyszerre szokatlanul hangos lett az étterem, minden asztalon pezsgő. A hölgyek még pompásabb toiletteket öltöttek magukra, mit eddig, mámoros volt mindenki. A nagyteremben álarcosbál. Ez már az ötödiki éj volt: holnap reggel New Yorkban vagyunk. Ma éjjel szeszt elzárják. Hajrá! Még egy üveggel, mert holnap már nem szabad! Mindenki mámoros már...

Lemegyek a kabinba, de nem tudok aludni.

Másnap korán reggel, mikor az amerikai partok feltűntek, az utasok szinte önkívületi állapotban, ordítva üdvözölték hazájukat, Amerikát.

Köd ereszkedik, a hajó veszettül bűg, megállunk. Ez eltartott egy jó óráig, várni kellett, amíg a köd felszáll, hogy utunkat a forgalmas kikötőbe folytathassuk. Lázás nyüzsgés van a hajón, a poggyászokat már kihordták a kabinokból. A nyugodt, flegmatikus yenkiket leírhatatlan izgalom fogja el és az izgalom akkor éri el a tetőpontját, mikor az áttörő naptól megvilágítva meglátjuk a Szabadságszobrot. A hajó megáll a nyílt tengeren. Egy kis hajó hozza az újságírókat és fotóriportereket. Egy másik hajón jönnek az amerikai hatósági személyek. Az útleveleket átnézik. Az újságírók hajóján jött Szomor József, az amerikai színészszövetség titkára és a következőképpen üdvözölt:

- Mester, nekem jutott a szerencse, hogy itt amerikai földön szívből üdvözölhetem az itt élő magyar színészek nevében, akik Önt testvéri szeretettel fogadják és ölelik karjaikba, az Isten hozta, sokáig éljen.

Tizenöt kis hajó fut elénk, és kipárnázott oldalaikkal nekifekszenek a nagy hajónak és betuszkolják a kikötőbe.

Öt-hatezer ember üvöltve, örjögve, kendőt, kalapot lobogtatva várja - nem engem - a hajót.

Engem egy kis, lelkes magyar csapat várt, lehettek vagy százötvenen. A legelső, akit megismertem, Kurucz Jancsi volt, a zeneszerző. Újra üdvözlőbeszéd, egy kocsiderék virág. Nem tudok válaszolni, csak mindenkit szívemre ölelek.

A kis csapat elkísér a 81.-ik utcába, a Hotel Colonial-ban lefoglalt apartmanomba. Nem tudok magamhoz térni, úgy járok itt, mint akit tarkón ütöttek. Egyik ámulatból a másikba esem. Hungária elegáns vendéglő, egy kis magyar sziget. Drága jó magyarokkal teli. Másnap már elkezdtük a próbákat. Lázás munka, itt mindenki rohan, átragad énrám is.

Szeptember 12-én első felléptem New Yorkban.

Feledhetetlen este, 3000 ember a nézőtéren. Virágéső. Kendők lobogtatása, nevetés és sírás. Ezért az egy estéért is érdemes volt élni.

Az Amerikai Népszava a következőket írta:

„Rózsahegy Kálmán vasárnap esti bemutatkozásáról „csuda Mihály szerencséje”-nek” címszerepében nem lehet konvencionális referadat⁵ írni. Ennek a bemutatkozásnak jelentősége ugyanis erősen túlnőtt azon, hogy az óhazai színésztársadalom legkimagaslóbb alakja egy lelkes, tehetséges gárda keretében bemutatott New York-i magyarságnak egy zenés-énekes vígjátékot. Ha magáról csak erről lett volna szó, akkor is nagy esemény játszódott volna le a Century színház hatalmas publikuma előtt, mert egy Rózsahegy-premier mindig szenzáció, amelynek semmiféle támogató körülményre szüksége nincs. Rózsahegy Kálmán azonban nem csak saját drága egyéniségét, kedélyének aranyát, szikrázó humorát és istenáldotta szinuszi talentumát hozta el közibénk, hanem hozott – gyönyörű ajándék gyanánt- egy darab Magyarországot és beszívatta velünk újra azt az atmoszférát, mely évek, sőt talán évtizedek óta csak emlékeinkben vagy álmainkban kísért, könnyekig meghat, és édes-fájdalmas álmokat ébreszt.

Rózsahegy Kálmánnak nagy sikere lett volna vasárnap este bármilyen darabbal és bármilyen társulattal akkor is, ha véletlenül, isten tudja hogyan, szeparálni tudta volna magát attól, hogy ízig-vérig magyar legyen, ha hangjával, mozdulataival, csodálatos megjelenítő erejével nem tört volna be a tudat alatt szunnyadó magyar mélységekbe. De betört, és az emóciók valóságos viharát, a fojtogató, síró és boldog örömben kirobbanó érzések olyan boszorkánytáncát kavarta fel, amilyenre alig láttunk még példát amerikai magyar színházban. A magyar ember lelkivilágának skáláján végigment Rózsahegy Kálmán: haragudott, mókázott, ravaszkodott, duhaj jó kedvvel énekelt, táncolt és tette mindezt úgy, hogy soha egy pillanatig sem lépte túl a természetesség határait, sőt egyenesen el tudta felejtetni azt, hogy színészkedés, amit produkál és nem a magyar őserő megnyilatkozása egy kiválasztott testen, lelken keresztül.”

Szeptember 13-án indulunk a nagy útra!

3. Pár őszinte szó az amerikai magyar színészetéről-, ami nincs

Mielőtt kimennénk a nagy útra, az amerikai vidékre és leírnám teljes részletességgel 31 napos vendégszereplésem történetét, engedtessek meg nekem, hogy egy-két őszinte szót szóljak az amerikai magyar színészetéről, ami nincs.

Kötelességemnek tartom, hogy és, aki végigcsináltam, egy kis őszinteséggel legyen mondva: végigszenvedtem ezt az utat, őszintebben mondjam el, mint azok, akik nékem elmondták, mielőtt kimentem.

⁵ hagyományos beszámoló

Ha mindazokat, amiken ők is keresztülmentek, ilyen őszinteséggel mondták volna el: talán ki sem megyek.

Ezért figyelmeztetek mindenkit, aki netán megy, jól vigyázzon, mert nemcsak emberfölötti fizikai fáradtságokon és megpróbáltatásokon, de a legnagyobb lelki kínokon kell átesnie, ami mindjárt azzal kezdődik, hogy amit adnia kell, az nem művészet. Márpedig a művésznek ez a legnagyobb fájdalom. Miért nem lehet művészetet adni? Mert nem értik meg és így nem is kívánják. Nem őket akarom ezért hibáztatni, hiszen legtöbbször, mielőtt kiment Amerikába, idehaza nem is volt színházban. Amit előttem láttak ott kinn a magyar színészeketől, az csak csalódást hozott nekik. Hogy fogalmuk legyen itthon, miből áll rájuk nézve egy ilyen csalódás: egy nagy primadonnánk a János vitézt ötödmagával játszotta a vidék különböző városaiban, a jó magyaroknak egy zongora és egy szál hegedű kísérete mellett.

Amerikában a magyar színészek a színházakban csak vasárnap játszhatnak, mert akkor az amerikai társulatok nem tartanak előadást, lévén a vasárnap az amerikai színésznek pihenőnap. A hatóság ad engedélyt a magyar színjátszásra, ha valami jótékony célra tartják. Mi az amerikai magyar színészegyesület javára játszottunk. Egy bizonyos percentet kap az egyesület és kijárja a játszási engedélyt. New Yorkban egy ilyen előadás hallatlan nagy összegbe kerül. A színház bérlete 500 dollár. Nyomtatványok, reklám heteken keresztül. S ebben nincs benne a munkásszemélyzet, a díszlet, a kellék, stb. Az megint, külön 500 dollár. Managert is beszámítva, summa summarum 4000 dollár bevételből marad a vállalkozónak 8, mondd, nyolc dollárja! Így volt ez nálunk is. Állandó színházról szó sem lehet, mert erre nem ad senki, ezt nem lehet megcsinálni. Mégis, miből élnek hát az ottani színészek? Elmondom.

Tízen-tizenketten összeverődnek egy bandába és konzorcionális alapon járvák Amerikát. Egy igen agilis ember a vezetőjük, Tóth István. Amikor én kint voltam, akkor ment ki a „Szultán” operettel vidékre. Ha most megtörténik, hogy valaki nem kap szerződést, nem esik kétsége, mert mesterséget folytat. Egy kitűnő színész, aki ott az amerikai magyar színészek között olyan, mint itthon Csontos Gyula, mikor nem volt szerződése, elment fodrászsegédnek. Ezt már Amerikában tanulta ki. A másik, egy igen neves amerikai magyar színész egy golf-klubban pincér, a harmadik zongoralábakat fényesít. Évekkel ezelőtt volt itt nálunk egy nagyon jó nevű primadonna, aki ott kinn abbahagyta a színészetet, és fodrásznő lett: olyan jól ment neki, hogy most a téli szezon Floridaiban tölti. Gyönyörű ez a mentalitás. Este csakúgy elmegy a klubjába, mint azelőtt, mikor színművész volt, senki nem kérdezi, hogy mit csinál nappal, miből él?

A vidéki színészet aztán, hogy milyen Amerikában arról csak annak lehet fogalma, aki azt végigcsinálta. Aki odakerül, annak mindennel számot kell vetni, le kell mondania művészetéről, jó ízléséről, etikáról, szóval mindenről.

Először is ott kezdem, hogy az amerikai vidéki színészet ott tart, ahol nálunk 36 évvel ezelőtt tartott Kondoroson, Vecsésen, meg Bicskén. lehetetlen helyeken kell játszani, az egyik helyen teremben, a másik helyen pajtaszerű helyiségben. Öltöző nagyon kevés helyen van, hanem a színpadon, a kulisszák mögött öltözködnek, egyik felén a nők, a másik felén a férfiak. Ez még istenes, de amikor olyan kicsi a színpad, hogy öltözni sem lehet rajta, akkor az illemhelyen öltöznek az ottani színészek, éppen úgy, mint a vendégművésznők és művészek.

A közönség áldott, kedves és naiv, mindig nótákat akar: hallottam, hogy Beregi Oszkár az Ibsen: Kísértetek Oswald szerepében Fráter⁶ nótákat énekelt. Volt egy hely, ahol megbuktam A vén gazemberrel. A magyarok azt mondták, ha ők 3 dollár 60 centet fizetnek egy magyar színészért, az nekik végig játsszon a darabban, és ne haljon meg a második felvonásban. Egy másik helyen pedig alig tudtam meghalni, mint Végazember a második felvonás végén, mert a gyerekek, akik odakönyököltek a színpadra a rivaldák elé. folyton belelármáztak, belekiabáltak a végazember haldoklási jelenetébe.

Nekem ez nagyon szokatlan volt. Később aztán fölvilágosítottak, hogyha azt akarom, hogy a gyerekek nyugodtan hagyjanak meghalni, akkor a tarisznyámba rágógumit teszek és mielőtt erre az aktusra készülnék, osztogassam el a gyerekek között.

Ez különben nem új, mert hiszen ugyanezt tette meg egyik nagy elődöm, aki a „Kék tó, tiszta tó” eléneklése előtt rágógumikkal biztosította a sikerét. Én ezt nem tudtam, de ha legközelebb kimegyek, lefőzöm nagy elődömet: még a szopós gyerekek is adok. Igen ám, mert Amerikában a szopós gyerekeket is elhosszítják a magyar előadásra. Otthon nincs cseléd, az egész család előadásra jön, kire hagyhatnák a kis ártatlant? Elhossa az édesanyja, és ha kell, meg is szoptatja a drágát. Tekintve, hogy Amerikában a gyerek a második szentség, - első a dollár- ha az megszólal a nézőtéren, a színésznek hallgatnia kell a színpadon.

Ligeti Lajos a managerem beszélte nekem, hogy egyszer valahol előadás alatt egy rakoncátlanuló gyerekre leszólt valamit a színpadról. Ezt annyira zokon vették tőle, hogy egy más alkalommal, mikor ismét odament játszani, a plébános úr nem adta ki az iskola termét a színház számára, mert mister Szabó fiát a múltkor megsértette.

⁶ magyar nóta szerző

Király Ernő kedves kollégámról mesélik, hogy vidéken – ahol a nevét igen jól ismerték a gramofonlemezeiről- mikor végre ő személyesen megjelent, a jó vidéki magyarok nem akarták elhinni, hogy az a vékonydongájú, borotvált képű európeér, aki a lemezen oly duhajul mulat, és úgy kitartja a hangot- ez volna az a Király Ernő. Ők valószínűleg pörgebajszú, telebélű mokány fattyúnak gondolták.

Kosáry Emmiről, akit egyébként nagyon szerettek, mert gyönyörű asszony és a hangot is jól ki tudja vinni, rossz néven vették, hogy előadás után nem ült oda közékük savanyú káposztából dagadót enni, hanem visszavonult a hotelbe. Vannak igen agilis színésznők, akik népszerűségüket azzal is növelik, hogy megeszik a dagadót.

Itt akarok köszönetet mondani Thury Ilonának, az amerikai magyarok nagyasszonyának, aki 25 esztendő óta járja a magyarlakta vidékeket és magyar dalokat énekel. Ő is egyike azoknak, akik a magyar szót és az alvófélében lévő magyar érzést ébren tartják. Mert fájdalommal itt leszögezem, hogy az amerikai magyarságból kialakuló félben van a magyar lélek. A pislogó parazsat vastag hamuréteg takarja. Alatta fulladozik a tűz. A szülők megöregedtek, a gyerekek már angolul beszélnek.

Vajon lehet-e lángra lobbantania parazsat? És vajon kit terhel ezért a felelősség, hogy az amerikai magyarok sok százezreiből kivész a magyar érzés? Úgy érzem, ezen segíteni kellene sürgősen, meg kellene találnunk a kapcsolatot véreinkkel. Nem csak hazafias kötelességünk volna ez, de gazdaságpolitikai szempontból is csak előnyöket származtana Csonka-Magyarországnak.

Egy kint élő magyar bankár mondta nekem, hogy amióta kint játszottam New Yorkban, 10000 dollárral többet küldtek haza a magyarok az ő bankja útján, mint az előző hónapokban. Mit jelent ez? Talán csak annyit, hogy valaki volt itt, egy magyar színész, aki eszükbe hozta az otthoniakat...

4. Ki a nagy road⁷-ra!

Nem hiszem, hogy lett volna száz keménygallért viselő magyar Amerikában, aki tudta volna, hogy ki vagyok én. Az én híreimet nem röpítette szét fonográf, melyet minden magyar családnál megtaláltunk. Csak közvetlenül vidékre való utazásom előtt éreztem, hogy milyen nagy munkára vállalkoztam, milyen hatalmas

jéghegyet feszíték csákányommal. Nekiindulni az amerikai magyarlakta vidéknek, névtelenül!

Közvetlen elutazásom előtt New York utcáin sétáltam, és a fentiekben gondolkoztam. Őszintén szólva, azok után, amiket hallottam a vidékről, nem nagyon bíztam a sikerben, és mielőtt elindultam volna, nem valami nagy kedvvel gondoltam a vidéki vendégszereplésre. Éreztem a súlyát és a felelősségét ennek a vállalkozásnak.

Éppen ezen meditáltam, amikor barátom, Rákosi Berci, a Hungária étterem tulajdonosának unszolására bementem a Capitol filmpalotába.

New York egyik leghatalmasabb filmszínháza ez, 6000 nézőhellyel, ahol a zenekarban csak nagybőgőt, hatot számláltam meg. A helyiség, a műsor, mely három órát tartott, felejtethetetlen szép volt. Mindenütt a legnagyobb kényelem, plüss fotelekben élvezték a ragyogó műsort: személyenként 35 centért. És megint közbejött valami, ami kételyeket támasztott bennem. Ha ezért a csodálatos előadásért, ami nem csak mozi, de egy egész orfeumi műsor, 35 centet fizetnek az elkényeztetett amerikaiak, csak nem lesznek bolondok megfizetni az én turném 3 dollár 50 centes helyárait, mikor iskolákban, pajtákban játszunk. Újra és újra kell hangsúlyoznom, hogy nem nagy reményeket fűztem az amerikai vidékhez.

Ebben az időben érkezett Amerikába Jennings, a kiváló német színész is. Ő Hollywoodba utazott filmezni. A Capitol mozi vásznán egyszerre megjelent Emil Jennings képe is. Ez a kép bemutatta a nagy német színészt. Utána 12 jelenetet játszottak le Jennings legkitűnőbb alakításaiból. Óriási sikere volt. azután megjelent a vásznon a német kultuszminiszter levele, amelyben az amerikaiak szeretetébe ajánlja Németország kedvelt színészét, aki – a levél szerint- azért ment ki Amerikába, hogy a régi szeretetet és egyetértést, mely azelőtt volt Németország és Amerika között, fölébressze!

Így eresztette a német kultuszminiszter útnak a nagy német színészt.

Előttem fekszik itt az asztalon egy puha vászonkötésű, kopott kis könyvecske. Notesz. Ez van ráírva: Memorandum. Még Párizsban vettem azzal a szándékkal, hogy mindent belejegyzek, ami velem amerikai utam kapcsán történik. Mindent beleírok, hűen és őszintén.

A kis notesz-könyvnek vászontáblája kopott, megviselt. Elkísért az egész utamon, jóban-rosszban hű útítárs. Jött velem egész Milwaukee-ig, Chicagon túl, ahol már október elején térdig jártunk a hóban. Az örömet, a bánatomat, küzdelmeimet, sikereimet nagy igyekezettel rögzítettem ebbe a kis könyvbe. Néha robogó vonaton előkaptam a zsebemből, hogy feljegyezzem, ha valami érdekest

láttam; autóbuszon, földalattin, kompon, hajón, víz alatt, ég és föld között izgatottan kotorásztam elő ezt a kis könyvet, hogy őszinte vallomást írjak bele.

Persze, csak kis, rövid mondatokat írhattam bele, néha egész belső ügyeket, néha olyan alföldi kifejezéseket, amelyek csak magamnak szólnak, és amelyeket – tisztelettel bejelentem- nem fogok ideírni.

Ezeztől a szaggatott, idegesen odavetett szavakból, mondatokból rekonstruálom amerikai utam történetét. Ahogy egy pillanatra hátradőlök és próbálok visszagondolni az egészre, mindarra, ami volt, elhomályosul előttem minden... behunyom a szemem, nem látok, nem hallok mást, csak az örülten száguldó vonat pokoli zörgését.

Ezer mérföldeket futottam be vonaton, sokszor úgy éreztem, hogy megőrülök a kattogástól, úgy éreztem, hogy ez a zakatolás az agyamat feszíti szét. Borzalmas volt harmincegy nap alatt harmincegy különböző városban játszani, naponként 5-6 órát gyorsvonaton utazni! Ha visszagondolok, magam is csodálkozva kérdezem, hogy tudtam én ezt végig csinálni!

New Yorkban szokás, hogy mielőtt egy darabot bemutatnának, azt előbb vidéken kipróbálják. Ha hosszú a darab, kihagynak belőle. Ha rövid, hozzátoldanak. Az Európából kikerült darabokat átírják az amerikaiak szája íze szerint. Ez történt Kálmán Imre Marica grófnőjével. Amikor láttam, csak a muzsikáról ismertem fel, a próza egészen más. Mi is előbb vidéken játszottunk és úgy mentünk be New Yorkba. Az első állomásunk szeptember kilencedikén Newark. Ide villamoson mentünk és előadás után vissza is jöttünk New Yorkba, villamoson. Roppant kis közönség. Szakadó eső, még azok sem jöttek el, akik a jegyet előre megváltották. Szeptember 12-én léptem fel először New Yorkban, a Century színházban 3000 ember előtt, akik virágessóval fogadtak. Az előadás sikeréről már beszámoltak a Pesti Hírlap karácsonyi számában.

Szeptember 10-én tehát Bridgeport-ban léptem fel. Erről a fellépésemről a kis könyvembe ezeket írtam: Nagyon szép város. Gyönyörű lelkes közönség. A magyarok megfogják a színészeket az utcán és magukhoz invitálják vacsorára. Egy öreg magyar megfog és érdeklődik a hazai viszonyokról. Tizennyolc éve van kinn Amerikában, de nagyon vágyik haza. A lánya egy amerikaihoz ment feleségül, már alig tud magyarul. Az öreg megszólal: „A kis unokám, a mindenit az apjának, egy szót se tud magyarul!” Roppant nagy az izgalom a társulatnál. A karmester bent maradt New Yorkban – mint később kiderült, beteg lett. A Csuda Mihály című operettet zene nélkül játszottuk le prózában- skandalum⁸! Másnap a helyi lap megírta, hogy: „ a magyar színészek megint becsapták nézőközönséget”. Pedig

⁸ botrány

szegény direktor itt aztán igazán ártatlan volt. A darabnak még ezek után is nagy sikere volt.

Ripacs-dolog ez azért!

Szeptember 11-én South-Newark. Nagyon kedves kis város. Csinos terem egy kis színpaddal. Öltöző nincs. A színpadon öltözik az egész banda, ripacs-ügy. Egészen olyan, mint 30 évvel ezelőtt otthon az Alföldön. Az előadást nem nagy közönség nézte. Nem szeretik itt a menedzserünket, mert tavaly ötven centtel kevesebbet adott vissza missis Frapatykane-nek. Bojkottálják azokat az előadásokat, amiket ő menedzsel.

Ma kaptam az első levelet hazulról. Földöntúli boldogság!

Szeptember 12. Ma játszom először New Yorkban. Első fellépésemet örült nagy reklám előzi meg. Ma megkaptam az amerikai angol nyelvű lapokat, amelyek képeket közlik, cikkekben jelzik az első fellépésemet. Még nem volt időm, hogy lefordíttassam valakivel, hogy mit írnak.

5. Hazavágyódnak a betlehemi magyarok

Szeptember 13. Bethlehem⁹. A New Yorki előadás után reggel 3 órakor ültünk vonatra és Betlehemig meg sem álltunk. Egész úton ébren voltam, a szememet sem tudtam lehunyni. Hálókocsit a nagy izgalomban elfelejtettek rezerválni és így egész éjjel diskurálgattam. A társulatot megbolondította a New York-i bemutatkozás. Úgy siettünk, hogy ott kellett hagyni a fényes bankettet a Hungáriában. Alig volt annyi időm, hogy a sok koszorút a szállodába vitessem és magamat lemaszkírozzam.

És én mégsem voltam megelégedve ezzel a bemutatkozással. Szerettem volna Szigligeti Cigányát játszani elsőnek, vagy a Vén Gazembert. Ligetit terheli a felsősség, mert ő ragaszkodott a Csuda Mihály című zenés darabhoz, amely kedves, mulattató, de nekem nem művészi feladat. Ő azzal érvelt: „Nem művészet kell ide, mester, hanem énekes darab, amin röhöghetnek. Művészettel itt száraz kenyeret se keresünk.” Milyen igaza volt, de csak vidéken áll ez.

Betlehem gyárváros. 25000 magyar család lakik benne. A háború alatt itt lövegeket készítettek Európa részére, és egyszer csak rájöttek arra a gyárban, hogy a lövegek nem jók, nem sülnek el. Az ott dolgozó magyar munkások készakarva rosszul

⁹ Bethlehem, az USA egyik legrégebbi városa, úgy is ismert, mint „Christmas City”. A város az Appalachen nyúlványainál fekszik, Leghigh Tales középhegység szívében, Pennsylvániában, 90 mérföldre New Yorktól.

készítették el. Le is zárták őket. Így akartak szegények rajtunk segíteni, ha már nem lehetnek itt. Jellemző az ottani viszonyokra, hogy egy magyar vendéglős meghívta a társulatot, hogy majd előadás után jöjjenek el hozzá vacsorázni. Fizetni nem kell, mert „majd akad, aki fizet”.

Ő úgy értette, hogy majd mi magunkkal hozzuk az előadás közönségét. Ezen az ajánlaton nem volt szabad felháborodnom; az amerikai magyar színész, aki eljön vidékre, ki van téve annak, hogy a magyar kocsmáros meghívja ingyen vacsorára, mert a közönséggel fizetteti meg. Természetesen nagyon megköszöntem a derék honfitárs meghívását, de kifejtettem előtte, hogy nem vehetek részt a vacsorán- először is azért, mert szeszt nem iszom, másodszor kávé és teán élek. Amióta kijöttem vidékre, szinte mániákusan félek valami gyomormérgezésről. Folyton a szegény Rózsa jár az eszemben, aki osztrigamérgezésben halt meg odakint.

Egyszer ráfanyalodtam, hogy magyar vendéglőben töltött káposztát egyem. Az Isten bűnül ne vegye, olyan rosszat még életemben nem ettem. Volt abban minden, csak az nem, ami töltött káposztába való. Mellé állítottak egy csésze fehér kávé meg vaját –mert ezt Amerikában minden mellé adják. A boruktól Isten óvjon meg minden jó keresztényt! Kaliforniai szőlőből maguk préselik. A bornak nincsen ideje kiforrni edényben, az emberben forr fel, és olyan hatással van a hozzá nem szokott ivóra, mintha egy doboz purgót¹⁰ vett volna be.

Az előadást egy magyar szép kis színházban tartottuk meg nagy és lelkes közönség jelenlétében. A harmadik felvonulás után, mikor lemaszkíroztam magam, egész tömeg várt a színház előtt. Mikor megjelentem, lekendezve kiabáltak:

- Éljen mister Rózsahegyi, éljen mister Csuda Mihály!

Kör, gyülekeztek, szoros gyűrűt fogtak körém, alig tudtam szabadulni. Kérdésekkel ostromoltak és úgy beszéltek hozzám, mint régi jó ismerőshöz a betlehemi magyarok.

Ezekkel az idegen emberekkel szemben is nagy közösséget éreztem: a magyar szó hozott úgy össze minket, az a sok felém röppenő kérdés, amely magyarul hangzott el.

Az egyik atyafi, aki saját bevallása szerint 15 éve kint van –valahonnan a Dunántúlról fújta a szél egyenesen ide- keménykalapban, csíkos nadrágban, zakóban és vadonatúj sárga cipőben élém állt, jobb kezével kezemet szorongatta, bal kezével a vállamat simogatta, aztán remegő, ájtatos hangon, mintha litániát mondana, így szólt:

¹⁰ enyhe hatású hashajtó

- Köszönjük ezt magának mister! Ugye, eljön hozzánk minden esztendőben?

Aztán óvatosan, hogy senki meg ne lássa, a zsebembe csúsztatott egy fél liter pálinkát. Csendesen odasúgta:

- Úgy igya, hogy magam főztem. Egye meg a fene ezt a száraz Amerikát! Nem fog ki rajtunk!

Szép szeptemberi csillagos éjszaka volt, ott álltam a betlehemi magyarokkal, akik nem akarnak megválni tőlem. Ha úgy most visszagondolok, itt voltak a legtöbben, akiknek a szemében látszott a hazavágyás, akik nagy szeretettel kérdezősködtek nálam: „Milyen volt a termés otthon?”

Fájdalom ezt leírni, de hosszú utam során alig találtam magyarokra, akik ilyen tömegesen, lelkesen vágytak haza. Útközben találkoztam olyanokkal is, akik egy pillanatra elérzékenyedtek ennek a szónak hallatára: Magyarország. De bizony nagyon sokan már egyáltalán nem gondolkodnak haza. Soha életemben nem politizáltam, de kötelességemnek tartom itt megmondani, hogy ennek nagyrészt azok a lelketlen emberek az okai, akik a forradalom után kimenekültek, és ezekben a jóhiszemű emberekbe próbálják beleoltani a pestist, Magyarországról a legképtelenebb dolgokat hazudozva.

Szinte megdöbbenve hallottam ezektől az emberektől, hogy micsoda, ferde, hamis dolgokat állítottak rólunk az odamenekültek. Én – ismételten kijelentem- soha életemben nem politizáltam, megfogadtam idehaza, hogy semmi körülmények között ki nem nyitom a számat, de annyira felháborított a sok rossz akaratú hazugság, hogy igyekeztem azokat, akiket félrevezettek, meggyőzni arról, hogy mi is itt az igazság. Az igazság, hogy ebben a megcsönkített, sokat szenvedett országban helyreállott a rend, az emberek dolgoznak és át vannak hatva attól a gondolattól, hogy minden a legjobb úton halad a még szebb jövő felé. Így aztán én is politizáltam, aminek az lett következménye, hogy Ligeti, a menedzserem figyelmeztetett:

- Ezt nem lesz jó folytatni, mert azt hiszik, hogy Ön propagandát jött ide csinálni, ebből pedig baj lesz.

Nevezzék ezt, aminek akarják, én kötelességemnek tartottam őket felvilágosítani. Érdekes, hogy a magyar ember azt a két hagyományos szokását, hogy politizál és tósztot mond, még Amerikában sem adja fel.

A társulat elment vacsorázni. Én annak örültem, hogy ma éjjel nem kellene utazni, kipihenhetem magam, korán lefeküdtem. Egyszerű kis hotelszoba, az éjjeliszekrényen a Bibliát találtam. Ez minden hotelszobában így van Amerikában. Még hosszú ideig hánykolódtam – 31 nap, minden éjjel más-más ágyban, borzasztó még rá is gondolni- nem tudtam elaludni sokáig. Nagyon sokat gondoltam haza...

Lehetett úgy fél három, amikor szundikálni kezdtem. Nem tudom, mi van velem, forgolódom, csípéseket érzek. Mi ez? Talán nagyon ideges vagyok. Meggyújtom a villanyt. Borzasztó, akkora poloskák voltak az ágyamon, mint egy-egy cserebogár. Amerikában még ezek is nagyobbak, mint Európában. Úgy megrökönyödtem ezektől a vadállatoktól, hogy felöltöztem. Kimegyek a folyosóra és ott találok Mártonfalvy karmester barátomat, akinek már a kezításkája is a kezében volt. Őt szintén megtámadták ezek a bestiák, és elhatározta, hogy más hotelbe megy. Én is megyek.

Reggel három óra. Beülünk egy kocsiba és egy jó félórás kocsikázás után találunk egy szállodát, ahol volt egy kétágyas szoba. Lefeküdtünk. Alvásról szó sem lehetett már, mert folyton képzelődtem, mindig a vadállatokra gondoltam. Reggel hét órakor felkeltünk, és kimentünk az állomásra. Borzasztó zavar, a vonat 10 perc múlva indul és Szemerét sehol sem találják. A szobája üres. Szemere Gyulával az történt, hogy egy kedves kompániával került össze, berúgtak. Szegény Gyula, borzasztó szomjas volt, még nemigen ismerte a dörgést Amerikában, idő sem igen volt rá, hogy kitapasztalja, hogy hol lehet itt italt kapni, hát most, hogy módját ejtette, kipótolta és rettenetesen beszszelt. Elment ő a szállodába a ricsaj után, le is feküdt, csak hogy nem az ő szobájában, hanem egy emelettel feljebb, egy idegen számú szobában, ezért nem találták az ő szobájában. A szegény direktor bennünket felültetett a vonatra, ő pedig ott maradt Szemerét felkutatni. Aki nem színházi ember, el sem tudja képzelni, hogy milyen izgalmat vált ki egy ilyen dolog az egész személyzetből. Mi lesz, ha Szemere eltűnt? Talán valami gyilkosság, vagy a jó Isten tudja, miféle bűntény. Szóval borzasztó volt. Már most azon gondolkoztunk, hogy kivel kell eljátszatni a szerepét. Levélben nem lehetett beadni, mert nagy szerepet játszott, a Herceget. Végre abban állapodtunk meg, hogy majd a sűgő fogja eljátszani a szerepét. Szerencsére erre nem került sor, mert az előadás előtt tíz perccel megérkeztek, ő meg az igazgató is, olyan vidáman, mintha semmi sem történt volna. Ilyen izgalmak között érkeztünk szeptember 14-én Philadelphiába.

6. Philadelphia, Trenton, New Brunswick

Szeptember 14-én, Philadelphia. Ez is nagy amerikai város. Úgy hasonlítanak ezek egymáshoz, mint a pápai rövid szivar egy másik pápai rövid szivarhoz. Mindeniket egy hosszú út szeli ketté, a Broadway. Itt vannak az üzletek, itt van a nagy forgalom, itt kulminál a város élete. Itt sorakoznak egymás mellé a színházak, mozik, mulatók, melyekből számtalan van. A házak minden rendszer nélkül épültek minden művészi és esztétikai érzék és érzés hiányával. Gyakran látni egy kis földszintes házat, mellette harmincemeletes palotát. Az embernek az-az érzése támad, hogy szinte máról holnapra keletkezett ez a város, úgy rótták össze, gyorsan kőből, vörös téglából és fából, mint nálunk az Alföldön a kukoricacsöszök kunyhóit. Tíz év alatt hatalmas nagy városok keletkeznek. Nincs egy darab kő sem, ami valami

dicső múltra, történelmi meszességre emlékeztetne, itt nincsenek kultúrhistóriai emlékek, nincsen múlt, csak lázas jelen. Tele vannak ezek a városok szobrokkal, de művészietlenek, ízléstelenek.

Philadelphia még aránylag szép város. Kereskedelmi város. Délben érkezett meg a társulat. Az állomással szemben lévő hotelbe szálltunk.

Az állomás a város közepén van, nagy bérház, amelynek pincéjébe futnak be a vonatok, fent pedig az emeleten lakók laknak. Ragyogó napsütése az utcákon. Az emberek szinte hemzsegték, óriási volt a forgalom: Philadelphiában világkiállítás van.

Átöltöztem, megmosdottam és aztán elmentem a városba széjjel nézni. Aznap este volt az előadás, az utcákon jóleső érzéssel láttam a magyar szövegű hatalmas falragaszokat, melyek a magyar színtársulat, az én színtársulatom vendégjátékát hirdették. Az itteniek nagyon szidják a kiállítást, azt mondták, rosszul sikerült Duna-ünnepély. Pataky Vilmával, színtársulatom primadonnájával, a volt Buda-Temesvári színház tagjával róttuk az utcákat, elvegyülve a tömeg bábeli zűrzavarában. Jóleső érzés barangolni idegen városok idegen utcáin, ismeretlenül. Az ember beleveti magát a nagy tömegek árjába és viteti magát, nem gondolva semmire. Én nagyon szeretek idegen városokban barangolni. Pataky Vilma már volt többször Philadelphiában, mint angol színésznő, amerikai társulatokkal tette meg ezt az utat. Ez a nagyszerű, kedves, lelkes színésznő, alig pár éve, hogy kint van Amerikában, tökéletesen elsajátította ezt a bükkfanyelvet.

Elvitt a város két nevezetességéhez: megmutatta a városházának az óráját, amit én nagyon mulatságosnak tartottam. Egy nagy tiszta fehér óralap, szám nélkül, csak a két mutató volt rajta. Azt mondják, hogy ez Amerikában másodpercre pontos óra.

Philadelphia másik nagy nevezetessége a Wanamaker áruház. A világ legnagyobb áruháza ez, ahol szó szerinti értelemben véve: a fogniszkálótól a repülőgépig, mindent kaphat az ember, részletre is. Tizenkétezer ember szolgál ki benne, délutánonként százhusz tagú filharmonikus zenekar játszik a vevőknek. Azt hiszem, itt van a világ legnagyobb orgonája is, beépített sípjai harminc emelet magasságba nyúlnak fel, ha megszólal, szinte a mennyekig viszi a hang az embert és közel érzi magát Istenhez.

Este 8 órakor megkezdjük az előadást. Nagyon szép színház, kellemes színpad, az öltözőkben mosdó. Ez ritka dolog Amerikában, hogy a városokban szép kis színházak vannak, a magyarok építették műkedvelői előadások céljára. Itt mindenki műkedvelő, aki magyar, és mindenki rendez előadásokat, ezzel teszik tönkre az amerikai magyar színészetet.

Ma az a helyzet, hogy a hivatásos amerikai magyar színészek alig tudnak megélni, mert a műkedvelők kiszorították őket. Ennek az az oka, hogy a műkedvelőknek több pénz áll a rendelkezésükre, mint a szegény hivatásos színészeknek, így tehát fényesebben, szebben kiállított előadásokat nyújthatnak. A műkedvelő testületek nem elégszenek meg a hazai babérokkal, dicsőséggel és örömmel, melyet a színjátszás okoz nekik, hanem pénzt akarnak keresni. Magam láttam egy amerikai újságban egy nagy hirdetésüket a műkedvelőknek, hogy körútra keltek a Gyurkovics lányok című darabbal.

A cigányt játszottuk, a közönség igen megértő volt. A drámai jelenések nagyon tetszettek. A második felvonás végén dörömbölés, taps és füttyorkán zúgott végig a nézőtéren. Meghűlt bennem a vér. Borzasztó volt, azt hittem, aki a kulisszák mellett állott, észrevette, hogy szinte belesápadtam a piros festék alatt. Kiordított boldogan:

- Óriási siker, mester, hintsen csókot, füttyülnek, és ez a legnagyobb siker nálunk...

Én bizony nem hintettem semmit, mert alig tudtam magamhoz térni. Előadás után felrohant a színpadra az egész közönség, és így kifestve kellett velük beszélgetni.

Előadás után hivatalosak voltunk Pataky Vilma és én, Murányi ref. lelkész házához vacsorára. Drága jó népek, derék magyarok! Itt ismerkedtem meg Kovács Kálmán nagytiszteletű úrral, a költő pappal, akinek prológját szavalta a kiállítás megnyitásakor Károlyi Irén, dr. Kaufmann Pál New York-i előkelő orvos felesége, aki nekem még hazulról kedves, nagytehetségű növendéke volt.

Sok kedves emberrel ismerkedtem meg itt Philadelphiában, köztük dr. Aczél, aki szerkesztője a helyi magyar újságnak, Cs. Aczél Ilona unokabátyja. Veszelyné, egy nagyon nagy színészbarát, aki autóján utazik a magyar színészek után és lelkesíti a közönséget.

Felejthetetlen emlékek távoztam Murányi református lelkész kis családi otthonából: a legkedvesebb, legjóságosabb emberek egyike, aki nagyszámú családjával megdolgozik a mindennapiért. Úgy látszik, a református papok Amerikában is olyanok, mint otthon: nagy az istenáldás gyerekekben, de kevés jövedelemben: jóságosak, becsületesek és szegények.

Philadelphiában csak egy este játszottunk, épp csak annyi időnk volt, hogy a hotelben összeszedjük a holminkat, már hajnalban indultunk tovább.

Szeptember 15-én érkeztünk Trenton-ba. Erről a vendégszereplésünkről az alábbi pár mondat áll a könyvemben:

Kereskedelmi és gyárváros, füstös, piszkos. Nagyon kis közönség előtt játszottunk, az is értelmetlen volt. Semmin se nevetettek, semmi sem érdekelte őket, úgy néztek a színpadra, mint a sült hal. Előadás után egy házaspár várt kint a színház előtt, mind a ketten sírtak, elpanaszolták, hogy ők öt éve vannak kint Amerikában, nem tudják megszokni az itteni életet.

- Elhiszem- mondtam nekik- én sem tudnám megszokni, mert gyerekfejjel kell ide jönni...

Mi valahogy csak megtartottuk az előadást, de akik előttünk voltak pesti művészek, két előadást hirdettek, de egyet sem tudtak megtartani. Nagyon szomorúak itt a magyarok. A szálloda tűrhető volt.

Pihentünk egy keveset, mert csak délben utaztunk tovább New Brunswick-be. Itt a katolikus iskolában játszottunk egy kicsi, de igen lelkes közönség előtt. Amerikában szokás, hogy nem csak az iskolákat, hanem a templomokat is kiadják szüreti multságokra, műkedvelő előadásokra és más alkalmi estékre. Ez itt nagy üzlet.

Előadás után a házigazdánk, a plébános úr bejött, és azt mondta:

- Kedves művész úr, ilyet itt még nem láttunk, felejthetetlen volt.

Az aztán szent igaz, hogy ez a lelkes kis társulat olyan összevágó előadást produkált, aminőt Amerikában nem igen sok magyar társulat.

A református tiszteletes – bocsásson meg, de a nevét nem írtam fel- várt a feleségével és csaknem sírva szorongatta a kezemet, és megköszönte, hogy alkalmat adtam arra, hogy felesége, aki amerikai magyar lány, megismerhette az igazi, óhazai magyart, mert itt az amerikai magyarok között még csak hírmondója sincs.

Megcsókoltam a papot, meg a szép, kis áldott állapotban lévő asszonykáját is, sok szerencsét kívántam a kis jövevényhez. Még az éjjel utaztunk tovább Perth Amboyba. A vasútállomástól a tenger egy nyúlványán, dereglyén mentünk át, igen ám, de előbb föld alatt utaztunk villamoson a tengerig, szóval föld alatt, föld fölött és tengeren át érkeztünk szeptember 17-én Perth Amboyba.

7. Amerikai élményeim

Perth Amboyról egyébként ezeket olvasom kis könyvemben: Nagyon kis város. Csinos kis színháza van, a városban a házak túlnyomó része fából és papírból épült. Kemény, preparált, vízhatlan papiros ez, igazi amerikai kitaláció. A mának épült, el vannak rá készülve, hogy úgyis jön egy vihar és elsöpri a föld színéről. Ezek a faházak azonban csodálatos kényelemmel vannak berendezve. A legmodernebb komfort van itt: ha valamelyik háznak négy szobája van, ahhoz négy fürdőszobát is

építenek. Telefon, vákuum kliner¹¹, rádió és természetesen villany, mert Amerikában a házi teendőket villanyerő végzi. Minden ház előtt automobil áll, viszont cselédje alig van valakinek. Amerikában még a jól jövedelmező bankdirektorság sem engedheti meg magának azt a nagy luxust, hogy cselédet tartson. A cselédnek ötvenhatvan dollár heti fizetés jár, külön szoba és külön fürdőszoba. Azonban mindez nem zárja ki azt, hogy ebéd után ne a vendégek mosogassák el a piszkos edényeket, mert a cseléd ebéd után, hat órákor szó nélkül felöltözik, selyemharisnyát húz, bundát vesz és elmegy szórakozni. Megtörtént egyszer velem is New Yorkban, hogy egy igen előkelő családnál ebédeltem, mi, a vendégek is segítettünk elmosogatni a háziaknak.

Este ismét A cigányt játszottuk, igen szép számú, lelkes közönség előtt. Késő éjszaka ültünk vonatra. Az előadás után bementünk New Yorkba, közel lévén, hogy ott töltsük az éjszakát. A vonaton talákoztunk egy amerikai magyar kereskedővel, aki nem győzött eléggé bámulni, hogy ilyen szép közönség látogatta a magyar társulat előadását. Azt mondta ez a kereskedő, hogy Perth Amboyban az utóbbi időben nagy ritkaság az, hogy így megtelik a színház. Ez a város közel lévén New Yorkhoz, mintegy prédája a felelőtlen, összeverődött társaságoknak, akik a magyar színészet égisse alatt – formálisan – kifosztják a drága, hiszékeny magyarokat. Azonban a magyarok is tanultak már és nemigen ugranak be. Inkább, ha híre megy hozzájuk, hogy valamilyen, előkelő, jobb magyar színész játszik, pár centért beutaznak New Yorkba, hogy ott ne érje őket becsapás.

Reggel három órákor érkeztünk meg New Yorkba. Amíg a vasúttól a hotelig értem és ágyba kerültem, négy óra volt. Még ilyen nehezen nem kerestem pénzt... Késő délelőtt volt, amikor felkeltem. Lemegyek a labiba – így hívják a hotel hallját- és ott találkozom Görög Rudival, a házigazdával. Ő ugyanis több hotelnek, köztük a Colonial-nak is a menedzsere. Nagy szeretettel gondolok vissza erre a kedves magyar emberre, aki sok mindenben volt segítségemre, nem csak nekem, de az ott künn megfordult összes magyar színésznek. Mikor Zsazsának az a nagy elszámolási kellemtelensége volt, mert ott „elszámolni”, abban nagyok odakint! – ő volt az, aki teljes erejével mellé állt minden tekintetben. Nagyon sokat voltam vele együtt. Pesti fiú, bejárta az egész világot, sok mindenben esett át, amíg idáig jutott. Előkelő pozíció ez, nem csoda, ha meg kellett érte szenvednie. Ahogy a labiban diskurálgattunk, odajön harmadiknak egy elegáns úr, aki magyarul üdvözölt, mint régi ismerőst. Emlékezett rám, amikor A bor című darabban, mint fiatal, fekete fűrtű gyerek, Ligeti Juliskával, a Matyit játszottam. Jó ideig beszélgettünk így hármasan, sétálva a Central parkon át, hazai dolgokról. Az illető úr elbúcsúzott. Én azt kértem Görögtől, ki volt ez a szimpatikusember? Ő így válaszolt:

¹¹ porszívó

- Ahogy megnézi, mester, ezt az embert, megér százezer dollárt!

Meglepett engem a válasz. Amerikában, ha valakiről azt kérdi az ember, hogy kicsoda, úgy felelnek, hogy megér százezer dollárt? Mi ez? Később aztán rájöttem. Az amerikai embernek négy szentsége van: a legfőbb szentség a dollár, második a gyerek, harmadik az állat és végül negyedik a nő. Az amerikai ember a legbecsületesebb, leghiszékenyebb, a legnaivabb ember a világon. Mint kereskedő hozzáférhetetlen a becsületességében, de ha valaki dollárja ellen tör, meg akarja károsítani, mindennél kegyetlenebb lesz a világon. Jellemző, ha valaki csődbe kerül, és kiviláglik, hogy saját hibáján kívül történt, a hitelezői még tízszer annyit hiteleznek neki, hogy összeszedje magát és talpra álljon. Azonban ha kiviláglik, hogy csak egy centig is meg akarta csalni hitelezőit, tizenöt évre záratják be. Óriási a harc a dollárért, és aki meg tudja keresni, az úgy tiszteli, mint egy szentet és meg tudja becsülni. A munkát senki sem tudja abbahagyni, megöregszik, megvan a nyugdíja, életjáradéka, amit ő maga kuporgatott össze egy életen át, úgyhogy gond nélkül megélhetne, de nem tudja abbahagyni, mert a dollár inficiálta¹², még többet akar, és ebbe a nagy akarásba belepusztul. Ezt nem az ujjamból szoptam, ezt egy öreg magyar munkás magyarázta nekem.

- Nézze, mister színész úr, már én férjhez adtam a két lányomat, a fiam is a maga gazdája, mi meg szépen megélnénk az öregemmel abból, amit összetakarítottunk, de nincs szívem azt az ötven dollárt hetenként otthagyni a gyárban.

Ez az amerikaiak tragédiája. A második szentség a gyerek. Az amerikai gyerek az utcán él. A házaknak nincs udvara, a játszóterek távol esnek – jaj, pedig de sok szép van ilyen- nem minden gyerek juthat oda, így kerül az utcára. A legforgalmasabb utcán is szabadon mozoghat az amerikai gyerek, ők Amerika jövője. Senki sem mer rájuk szólni, a rendőr is csak mosolyog csínyjeiken. A gyerekek mindent szabad. A gyereket megütni, Isten őrizzen! Amerikában a fejlett technika világában, a gépek hazájában, már az utcán kezdik el a gyerekek a gépekkel való foglalatosságát. Biciklivel, görkorcsolyával, törött varrógép kerekével, és az Isten tudja, mi minden ócskasággal mulatnak, majd leütik a járókelőket a lábukról. Szokás, hogy az automobil ajtaját gazdája kulccsal zárja le, ha bemegy valamelyik üzletbe. Az is megtörténik, hogy nyitva felejtik az ajtót. A gyerekek ilyenkor megrohanják a kocsit, nyolc-tíz gyerek ugrik be az ülésekre, közöttük három-négyévesek is, és ordítva, mint a sziú indiánok, elindítják a gépet. Elviszik tíz-tizenkét utca távolságra is: a rendőr figyelmezteti a tulajdonost, hogy menjen a kocsija után, mert elvitték a gyerekek. A tulajdonos ilyenkor mosolygó arccal szalad a kocsija után. Láttam New Yorkban, hogy az utcán felgyülemlett szemetet összehordták a gyerekek és meggyújtották. A láng emeletnyi magasra csapott fel, a tűz megakasztotta az utca

¹² megfertőzte

forgalmát. A rendőr pedig ott állt és vigyázott, nehogy a multságukban megzavarják a gyerekeket. Amikor már nagyon nagy és veszélyes lett a tűz, a rendőr telefonált a tűzoltókért. A tűzoltók kivonultak, eloltották a tüzet. A gyerekek meg jól mulattak. Ha valaki Amerikában ősszel, egy bizonyos napon túl is feltesz szalmakalapot, a gyerekeknek jogukban áll leütni az illető fejéről és meggyújtani. Esküvőkor a menyasszony és a vőlegény automobíljá után mindenféle csörömpölő bádóg edényeket kötnek, amelyhez senkinek sem szabad nyúlni. Amerikában nincsenek úgynevezett házilányok¹³, mert tizennégy-tizenöt éves korában mindenki dolgozni megy s maga keresi meg ruházatát, meg a mozit, kenyeret, azt kap otthon. Viszont ezektől a gyerekektől nem kérdi meg az apjuk, hogy hol voltak, vagy kivel voltak moziban. Önállóak, azt teszik, amit akarnak.

Ezek a kis munkáslányok ízlésesen öltözködnek, selyemharisnyában és bundában járnak, és azt mondják, hogy nekik éppen olyan joguk van a selyemharisnyához, mint a köztársasági elnök feleségének: megdolgoznak érte. Viszont az is igaz, hogy egy ilyen munkás kislánynak a személyi hitele olyan nagy, hogy nyugodtan vásárolhatja magának bundát, autót, csekély részletfizetésre.

Ami az állatot illeti: Amerikában az állati munkaerőt a gép helyettesíti. New Yorkban nagyon kevés a ló. A ló, ha megvénült, nem csinálnak belőle virslit, nem ütik agyon, hanem kiküldik nyugdíjba egy farmra. Itt piheni ki életének fáradalmait. Tanúja voltam New Yorkban annak, amikor egy nyugdíjba kívánczó vén gebe a jó istennek se mozdult. A kocsis tehetetlen volt, mert ha megütötte volna, egészen biztosan meglincselik a körülötte állók. Ostort még csak a kocsira sem szabad tenni. A forgalom megakadt, egy rendőr nekivetette vállát a kocsinak egy csomó nézővel együtt és így tolták a kocsit lovastól együtt egy mellékutcába. nagyon szeretik az állatokat. Megtörtént, hogy a forgalmi rendőr az egész autótáborot leállította, mert egy macska újszülött kis kölykét vitte át a szájában a túlsó járdára a kocsúton keresztül.

Negyedik szentség: az asszony.

Kevésbé játszik olyan nagy szerepet az emberek életében, mint Európában. A z amerikai asszony nem akar probléma lenni az ember számára. Dolgos, munkás társa az urának. A férfi mellett igazi asszony. Ha egyedül van: férfi. Élete nagy részét nem a háztartási gondok töltöék be. Kint küzd ő a férjével az életben. Nem cserépvirág, hanem kemény tölgyfa, amely a nagy viharban is meg tud állni. Elegánsak, szépek, de azt hiszem, kevés szívük van. Amióta hazajöttem, arra jöttem rá, hogy sehol a világon olyan sok szép, formás, drága nő nincs, mint itthon. Amerikába kellett mennem, hogy ezt észrevegyem.

¹³ polgári családok leánya

8. Fehér kereszték

Szeptember 18-án játszottunk Passaic-on. Újból feltűnt nekem az, hogy az összes színházakban és színpadokon, ahol játszottam, mindenki dohányzott a színpadon, az öltözőkben. Sehol vasfüggönyt nem láttam. A tűzoltó előadás előtt bejön a színpadra, leül egy székre, újságot vesz elő, és nyugodtan olvas, nem törődik azzal, hogy mindenki dohányzik körülötte. A tűzoltónak semmiféle felszerelése nincsen, csak a szokásos tűzoltósapka jelzi, hogy ő itt hivatalos személy. Mindössze ez az emlékem maradt meg egy Passaic-i vendégszereplésemből. Ott láttam egy olyan tűzoltót, aki maga is cigarettázott. A közönségnek az, amit itt elmondtam, nem élmény, talán észre sem vennék mindezt. De nekünk, európai színészeknek, meglepő volt, mert tudvalevő, hogy az európai színházak kulisszái mögött és az öltözőiben, de különösen itthon, nagyon szigorúan vigyáznak ránk, hogy ne dohányozhassunk. Amint nézem ezt a kedves, cigarettázó tűzoltót itt, Passaic-ben, eszembe jutott egy régi debreceni élményem. Istenben boldogult Boczkó főkapitány – drága kedves magyar úr – annyira szigorú volt, hogy egyszer a sűgönkat, aki próba közben cigarettát sodort az előcsarnokban, három napra záratta el, már csak a dohányzási kísérlet miatt is. A színháziak rettegettek tőle. Én előadás alatt állandóan dohányoztam az öltözőben. Talán éppen azért esett jól, mert tilos volt. egy este nagy robajjal kinyílik az öltözőm ajtaja. Hát uram Isten, ki áll ott, mint maga a rettegett Boczkó főkapitány úr! A szivar a számban, füstfelhőben ültem.

- Maga itt szivaroz? – kérdezte.

A legnagyobb szemtelenség lett volna letagadni, mert hiszen olyan füst volt, hogy alig láttam ki belőle. Egy pillanatig egymásra néztünk. Kínos csend. Aztán hirtelen megszólaltam:

- Igen, de az is gazember, aki a másikat elárulja!

A rettegett főkapitány úr egy pillanatra megdermedt a fiatal lány szemtelenségén, aztán becsapta maga után az ajtót. Borzasztó drukokban voltam, hogy most mi lesz. A szegény sűgő három napot kapott azért, mert csak sodort, mit fogok én kapni, aki úgy pöfékeltem, mint egy tehervonat és hozzá még szemtelen is voltam. Kínos napok jöttek rám. Az ügynek folytatása az lett, hogy esténként két rendőr állt az öltözőm előtt, akik felsőbb utasításra, minden két percben benyitottak az öltözőmbe, hogy ellenőrizzenek. Úgy meg voltam ijedve, hogy még bagózni sem mertem volna a színháznál többet.

Tizenkilencedikén este játszottam New Yorkban A cigány-t. Ez az előadás felejthetetlen élmény volt számomra. A Century Theáterben, 3000 ember előtt játszottunk. Az előadásról nem akarok bővebben beszámolni, hiszen a New York-i

kábelek nyomán a budapesti sajtó is beszámolt erről az előadásról. Engedtessek meg nekem, hogy pár sort ide írjak az Amerikai Magyar Népszava kritikájából, mely erről az előadásomról számolt be...

„Rózsahegy Kálmán vasárnap esti második felléptéről nem kritikát, hanem krónikát kellene írni” Így kezdődik a kritika, majd folytatja: „Kényes ízlésű, régi amerikai magyarok is nagy számmal voltak jelen és szinte egyhangú volt az ő részükön a megállapítás, hogy harminc év óta nem produkált amerikai magyar színpadon senki őhöz hasonló...” Így és ehhez hasonlóan folytatódik a kritika tovább, szerénységem tiltja, hogy én azt ide leírjam. Ez a siker kettős diadalt jelentett nekem: elsősorban diadalt arattam a New York-i közönség előtt, másodsor diadalt arattam a menedzserem felett, aki állandóan azt hajtogatta, hogy ... Amerikában nem kell művészet, még New Yorkban sem!

Ezzel szemben nekem lett igazam, mert a New York-i közönség nagy érdeklődéssel figyelte a drámai jeleneteket és meg is értette, sőt élvezte is. Így volt ez végig, minden nagyobb városban. Igyekeztem a legjobb tudásom szerint játszani, mert itt igazán vérre ment a dolog, tekintve, hogy én voltam az első magyar drámai színész, aki ott komoly irodalmi nívón akartam sikereket elérni. Bevallom: csak erkölcsi sikereim voltak... Hiába volt a nagyvárosokban a hangos siker, ez nem hozott pénzt, mert a költségek minden bevételt felemésztettek. A kisvárosokban, ahol alig volt valami költség, úgy, hogy keresni is lehetett volna, ott nem igen jöttek színházba: mert a kisvárosokban tényleg nem irodalom kell, hanem tingli-tangli.

Előadás után még aznap éjszaka két órakor indultunk Pittsburghba, Amerika egyik legnagyobb gyárvárosa. Huszadikán délután érkeztünk csak oda, pontosan tizenhárom órát utaztunk egyfolytában expressz-vonaton. Mondhatom a kutyának való mulatság volt. Még New-Yorkban voltam. Amikor az összes amerikai lapok óriási cikkekben számoltak a legújabb pittsburghi eseményről. Ez az esemény nemcsak az európai ember előtt tűnt fel borzasztónak, az amerikaiak sem beszéltek ebben az időben másról, mint a pittsburghi rémes eseményről. Az történt ugyanis délelőtt tizenkét órakor, amikor a legnagyobb a forgalom a bankokban, a város egyik legnagyobb bankjába beállított egy jól öltözött amerikai fiatalember. Egyenesen a pénztár felé tartott, majd megállt a pénztár előtt, és levelet húzott ki a zsebéből, átadta azt a mit sem sejtő pénztárosnak. A levél így szólt: „Azonnal adj át kétezer dollárt, mert különben veled és magammal együtt felrobbantom az egész épületet”. A pénztáros a levél elolvasása után hirtelen lebukott a pult alá, hogy megnyomja a vészcsengőt. A bandita ebben a pillanatban a zsebéből kivett egy bombát, földhöz vágta és magával együtt felrobbantotta a szegény pénztárost és még vagy 6-7 embert. Nagyon sokan megsebesültek, az épületeknek az a szárnya is beomlott.

Amikor Pittsburghban voltam, akkor építették fel az épület felrobbantott részét. Ezek a kis „epizódok” gyakoriak az újhazában. Az előadásnak nagy sikere volt, igen fütyültek, márpedig ez a legnagyobb siker jele Amerikában, mint azt már volt szerencsém megírni az egyik közleményben. Pittsburghban nagyon sok magyar dolgozik. Igazi gyárváros, állandó füst- és koromfelhő ül a városon. Napjában háromszor is kellett tiszta gallért vennem, mosakodnom. Az emberek még az agyát is belepi a korom. Mindenki lázasan dolgozik, ez egész város népe kormos, piszkos, nyüzsgő, mint egy hangyaboly. Mindenki siet. Ez különben mindenütt így van Amerikában. De itt, úgy éreztem, hogy ezek még jobban sietnek. Ezeknek az embereknek, nem hiszem, hogy sok örömük legyen. Az egész városban nem láttam egy szál virágot... Huszonegyedikén átrándultunk játszani Martin's Ferry-be. Három országon keresztül utaztunk autókon erre a kis gyártelepre. Az út gyönyörű volt. Az országút olyan volt, mint egy terem parkettája. Eszembe jutottak a mi országútjaink... Pennsylvania, West-Virginia, és Ohio államokon keresztül utaztunk ide, az amerikai Pócsmegyerre. Átkozott kis fészek. Itt volt a legkisebb és legértelmetlenebb közönség. Gyönyörű, holdvilágos éjszaka jöttünk vissza Pittsburghba, ott nem lehetett aludni, mert még szálloda sem volt. Amint jövünk vissza autókon, feltűnt nekem, hogy az országút mentén, bizonyos helyeken apró fehér keresztet álltak egy csomóban, néhol négy-öt is. Megkérdeztem az egyik kollégától, hogy mit jelentenek ezek a kis keresztet. Ő aztán megmagyarázta: „ezeket autószerencsétlenség érte. Nem itt vannak eltemetve, ezek a kis keresztet csak figyelmeztetés a vadul száguldó automobilosoknak: itt valaha szerencsétlenség történt.” ... Utazásaim közben nagyon sok ilyen kis fehér keresztet láttam a tükörsima országutak mentén – Előadás után azonnal elindultunk. Reggel felé értünk Pittsburghba vissza. Alig egy pár órai pihenés után utaztunk tovább McKeesport.

9. Elfogott a honvágy

McKeesport, szept. 22. Itt, ebben a kis amerikai városban határoztam el, hogy Ligeti menedzserem bármint is kapacitál, nem megyek tovább és rövidesen befejezem az amerikai vendégszereplést. Elhatároztam, hogy a szerződésileg kikötött egy turnét, a harminc napot, lejátszom, élek a jogommal és nem megyek tovább. A szerződéseim szerint jogom volt az első turné után nyilatkozni, hogy hajlandó vagyok-e tovább folytatni a vendégszereplést és egy második vidéki körútra is elmenni. Hát nem voltam hajlandó. Nemcsak hogy lefogytam, de idegileg is teljesen megviselt a szakadatlan utazást – naponta átlag hét-nyolc órát töltöttem különböző járműveken – meg aztán bevallom őszintén, elfogott a honvágy. Öreg hársfa vagyok én, akinek a gyökere mélyen kapaszkodik itt a hazai földben. Nehéz engem innen kiszakítani – rövid időre is. Nincs pénz és nincs hatalom, ami engem itt marasztalna. Ez a nagy honvágy egyre jobban égetett és csak akkor szűnt meg kis időre, amikor egy-egy fölléptem alkalmával lelkesen ünnepelték bennem a magyart. A fajukat, a népüket,

az országukat találták meg bennem. Rég nem látott hazájukat, melynek én csak vándorfelhője voltam. Mikor az előadások után azok az egyszerű, csupaszív emberek felrohantak a színpadra vagy megvártak a színészbejáró előtt, hogy kikérdezzenek a hazai dolgokról, hogy elbeszélhessenek velem, látva lelkesedésüket, úgy éreztem, az, amit én csinállok - hivatás. Ezt csinálnom: kötelesség. Kemény volt az ugar, melyet fel kellett törnöm: nagy dolog volt az amerikai magyarokat a színházba behozni. Már más helyen is említettem, az amerikai magyar vidék az utóbbi években valóságos prédája volt azoknak a felelőtlen társaságoknak, akik a magyar „színművészet” égisze alatt bejárták a vidéket és sorozatosan csapták be ezt a jóhiszemű, naiv publikumot. Megtörtént az is, hogy az egyik nézőnek – jóképű magyar atyafi – beígérték, hogy előadás után a belépőjegyhez hozzájár az a csinos, fekete kis menyecske, aki a színpadon énekel...

Ilyen eszközökkel csalták be a színházba a jó magyarokat, akik végül is, nem akarva felülni, egyáltalán nem jöttek el színházba. Nálam is így volt ez több amerikai városkában, vagy ha el is jöttek, kevesen jöttek. Az egyik amerikai lap így ír az én vendégszereplésemről, ezzel kapcsolatban:

...”Rózsahegy Kálmán színművész tiszteletére a pittsburghi és vidéki magyarság távolról sem rendezett olyan arányú fogadtatást, amit ez a nagyszerű fehérhajú, ízig-vérig magyar színész megérdemelt volna. Első előadásán aránylag kevesen voltak, sokkal kevesebben, mint amit megérdemelt volna.”...

Aztán a lap kitért arra is, amit fentebb említettem, hogy a magyar közönség lépten-nyomon becsapódásoknak volt kitéve:

...”Az amerikai magyarság körében tatárjárás volt és elég szomorú, hogy Rózsahegy Kálmánnak jut Béla király szerepe, aki tudvalevőleg a barlangokba menekült magyar népet csalogatta elő, amikor a tatárok már elvonultak. Nehéz munka lesz, de reméljük, hogy a visszavonult, csalódott, begubózott amerikai magyarságot az ő művészete éppen így elő fogja csalogatni.”

Bizony, nem volt könnyű dolog. Hogy őszinte legyek, - mint ahogy eddig mindig az voltam – könnyebben megkeresek én két dollárt, mint ott kint egy felet.

Bejelentettem Ligetinek végérvényesen, hogy nem hosszabbítom meg a turnét, mert nem bírom az iramot. Az igazság pedig az volt, hogy nagyon vágyódtam haza. Ha primadonna volnék, most azt kellene ide írnom: hogy vágyódtam vissza az édes közönségemhez...

Pedig amint itt a McKeesport-i broadwayn végignézek magamon, szinte nevetve kell megállapítanom, hogy itt tartózkodásom óta mennyire elamerikiasodtam. Csak most veszem észre, hogy a megszokott kis rövidszárú pipa helyett illatos, hatalmas amerikai szivart szorongatok az agyaramon, ha pedig nem

szivarozom, rágom a gumit, mint az amerikai. Az obligát alsóinget is hordom, ebéd előtt sárgadinnyét eszem és pénz helyett csak könyv van a zsebemben. Öt dollárnál nagyobb összeget sohasem hordok magamnál. Erre még New Yorkban figyelmeztettek, mert nem ritka eset Amerikában, hogy az embert világos nappal „megvágják”. Gyakran előfordul, hogy amint az ember a nagy tömegben sétál világos nappal a Broadway-n, valaki titokban mellé szegődik, ökölbe szorított kézzel udvariasan felszólítja, hogy feltűnés nélkül nyújtson öt-tíz dollárt, mert ha nem hát... végül öttel is megelégszik. Ezért nem hord az amerikai magánál pénzt. Még az autótaxit is csekkel fizeti. Hogy milyen hatással volt rám Amerika, az jellemzi legjobban, hogy egy szép napon azon vettem észre magam, hogy én, ki más nyelven nem tudok, mint magyarul, angol szavakat kevertem a magyar beszédembe.

Eszembe jut erről, amit sok évvel ezelőtt Rákosi Jenő mondott nekem.

Az otthon írók és hírlapírók körében egy kis társasággal elhatároztuk, hogy közösen angol leckét veszünk a kör egyik helységében. Én akkor olyan vice-gazdája voltam a körnek. Az urakat bevitettem az elnöki szobába, ahol délutánonként tényleg leckét vettünk egy született angol nyelvmestertől. Rákosi Jenő volt az Otthon elnöke, ő sohasem jött be az elnöki szobába délután, hanem kint a nagyterembe kibicelt. Egyszer azonban az egyik óra alatt bejött, valamit keresett az íróasztala fiókjában. Mi bocsánatot kértünk, hogy ide bemenészkedtünk, de ő megnyugtatóan bennünket, hogy „nem baj, csak tanuljanak az urak”. Pár nap múlva egyszer odaint magához a nagyteremben.

- Mondja Rózsahegyi, miért tanul maga angolul, hisz maga annak sohasem veszi hasznát, mert, ugye, nem akar angol színész lenni?

- Nem, kérem -

- No, lássa. Magának nagy erőssége, hogy olyan szépen, zamatosan beszél, miért akarja elrontani, mert egy idegen nyelv föltétlenül kárára van az anyanyelvnek.

Megfogadtam a tanácsát, nem tanultam tovább. Odakint láttam Amerikában, hogy milyen igaza volt. Ennek körülbelül huszonnégy esztendeje. McKeesport-ban nagyon kis házak előtt játszottam. Zsidó ünnepek voltak. Láttam Amerikában, hogy a zsidó hívők levették a kalapjukat, mikor a templomba mentek. Innét még az éjjel visszautaztunk Pittsburghba, ahol másnap *A cigányt* játszottam el. Nagy sikerünk volt. Azt tapasztaltam, hogy a népszínmű nem csak itthon, de ott is igen kell a közönségnek. A pittsburghi előadás közben jött a hír, hogy Dempsey-t legyőzte Tunney. Az egész város meg volt örülve. A nézőtéren pánik tört ki. Az emberek sírtak, az emberek nevettek. Borzasztó pénz veszett el Demspsey-n, akit azzal is

meggyanúsítottak, hogy pénzért meg hagyta magát verni. Egész éjjel talpon volt a város, mindenki lázasan vitatta ezt a bokszmérkőzést.

A legközelebbi állomásunk Youngstown volt. Borzasztó hóhullámba kerültünk. A vonaton, amíg a karmesterünk bement a dohányzóba, ellopta valaki a vadonatúj aktatáskáját, benne az egész turné zeneanyagával. Kétségbeejtő helyzet, holnap Clevelandban játszunk és nincsenek stimmek¹⁴. Jellemző, hogy itt is milyen irigyek a magyarok.

Már másnap a New York-i magyar negyedben tudták, hogy milyen pechünk volt és nagyon örültek azok, akik nem voltak benne a bizniszben. Éjjel érkeztünk Clevelandba – gyönyörű város. Azt mondják, hogy Budapest után itt él a legtöbb magyar. Van egy nagy utcája, Bakaproodnak (Buckeye Road) hívják. A „baka” szóból ered.

Mérföldeket mehet az ember és csak magyar szót hall. Az üzleteken csupa magyar cégtábla van. A katolikus templomuk gyönyörű, impozáns. Azt hinné az ember, hogy valahol a Nagyalföld egyik metropolisában járkal. Itt találkoztam az öreg Linek festőművésszel, aki templomokban fest. Nagyon jól megy neki, boldog családi életet él. A fia, Pista a clevelandi Szabadság című lap kritikusa. Értékes, szép dolgokat írt az előadásunkról. Az öreg Linek barátom melegen üdvözli minden hazai ismerősét, én ezúton adom tudtukra.

10. Röpirat az óhazai magyar színészek ellen

Cleveland, február. Ma délben levelet kaptam hazulról. New Yorkból, a Hotel Colonialból küldték utánam a hazai postát. A Colonial Hotel menedzserének elutazásom előtt egy útleírást adtam, melyben pontosan, mint egy hadvezér, előre meghatároztam a turné útját. Elutazásom előtt már hetekkel tudtam, hogy melyik városban mikor kötünk ki. A postám már ott várt a hotelban. Leírhatatlan öröm otthonról híreket kapni. Sokszor hetek is elmúltak, hogy nem tudtam a gyerekeimről semmit. A mai levélben azt írják, hogy készül már a kis házunk, és mire a Jóisten visszasegít, ott pihenhetem ki Amerikát. Lesz is mit kipihennem! Ez a hír kimondhatatlan boldogsággal tölt el, ha ez a kis ház tényleg valóság lesz, elmondhatom, hogy én vagyok az egyetlen magyar színész, akinek nem csak dízsírhely jutott osztályrészül, hanem egy kis viskó, aminek még a földön örülhet.

Előadásunk előtt látogatást tettem a clevelandi „Szabadság” című lap szerkesztőségében. Ez a szerkesztőség is olyan, mint idehaza, minálunk. A kedves, derék fiúk nagy örömmel fogadtak, jólesett velük hosszan elbeszélgetni. Dr. Cserna Endre

¹⁴ egy-egy hangszer kottája egy zeneművön belül

főszerkesztő rég ismert alakja Budapestnek, nagy befolyása van az amerikai magyarságra. A villájában vendégül látott, itt játszottam Amerikában alsóst, el is nyertek tőlem tíz dollárt. Fenyő Aladár szerkesztő igen kiváló amerikai magyar újságíró. Engem huszonnyolc évvel ezelőtt látott a Magyar Színházban, a *New York szépe* című operettben, ahol én füttykuplét adtam elő. Azt hiszem, azóta sem látott. Az összes amerikai magyar újságírók közül Cserna Andor és Berkó D. Géza, akinek fejedelmien jól megy. Csernának Clevelandban villája, autója, itthon birtoka van, a családja az év nagy részét itt tölti Magyarországon. Őszintén bevallom, tőle sajnáltam a tíz dollárt!

A városban nagy szeretettel fogadtak, és éppen ezért meglepetést okozott számomra este az előadás, mert kevés közönség volt. Mi ennek az oka? Magyar átok, veszekedés. Ligeti, a menedzserem azelőtt itt lakott Clevelandban, ahol műkedvelőkkel előadásokat rendezett.

Egy másik műkedvelő társulat is elő akarta adni, ezt Ligeti törvényesen betiltatta. Ebből keletkezett aztán a nagy harc, úgyhogy Ligeti kegyvesztett lett Clevelandban és az ő rendezte darabjait bojkottálták. Ez volt az én sorsom is. A nagy tömeg távol maradt. Az előadás után ünnepi vacsora volt a tiszteletemre. Ezen ott volt mindenki. Valósággal mentegették magukat előttem, mert az előadásra nem jöttek el, okul hozván fel azt a feszült viszonyt, ami a közönség és Ligeti között van. Kijelentették, ha Ligeti nélkül rendeznek előadást, megtöltik a színházat. Persze, ezt nem tettem, mert betyárbecsület is van.

Clevelandban az első felléptemkor egy ezüst serleget kaptam ezzel a felírással:
„Kereskedők és Iparosok Köre Rózsahegy Kálmánnak. Cleveland, 1926. IX. 26.”

A banketten a kör elnöke köszöntött föl, és meleg szavakkal mondott köszönetet, hogy eljöttem hozzájuk, ilyen messzire, Amerika szívébe. Megígérte azt is, hogy – viszály ide, viszály oda – megtöltik a színházat. A második előadáson tényleg nagy ház volt. A *Cigányt* játszottuk. Ezen az estén újabb nagy meglepetés ért. Előadás előtt az egész bevételt lefoglalta Ligeti egyik hitelezője, régi adósságai fejében. Katasztrófálisan érintette az egész társulatot, mert ma lett volna esedékes a heti gázsi fizetés. Ezt pedig könyörtelenül elvitte a hitelező. Itt állunk, mélyen bent Amerikában egy cent nélkül, azt sem tudjuk, hogy megyünk másnap tovább. A társulat tagjai úgy néztek rám, mint egy Messiásra, aki majd megmenti őket. Őszintén szólva nagyon lehangolt ez a kis epizód, mert ebben Isten ujját látom. Megírva, hogy komoly pénzt én nem kereshetek még Amerikában sem. Pedig ennek igazán nem én vagyok az oka. Ez az egész úgy tűnt fel nekem, mint mikor negyven évvel ezelőtt vidéken színészkedtem és megakadt a társulat, nem volt pénz „mozdulni”. Őszintén szólva nem is a magam ügye aggasztott, hanem a többieké. Ligeti azonban pénzt szerzett és a kis társulat másnap reggel tovább utazott Clevelandból. Ünnepeltek és mégis szomorú emlékek hagytam el ezt a szép várost.

A noteszben most feljegyzést találok. Clevelandban jutott kezemhez egy kiáltvány az amerikai magyarokhoz, amiben az amerikai magyar színészek – nem mind – figyelmeztetik

a magyar közönséget, hogy ne pártolják az óhazai magyar színészeket, mert azok a magyarok keservesen szerzett dollárjait elviszik innen, megrabolva az ott maradt szegény magyar színészeket.

Az igazság pedig ezzel szemben az, hogy alig várják szegények a vendégművészeket, hogy azok révén keressenek valamit. Most, mielőtt Zsazsa kiment, már hónapokkal előbb adósságokat csináltak arra, hogy majd Zsazsánál keresnek a színészek!

Meghatódva állottam Kossuth Lajos egyetlen amerikai szobra előtt, gyönyörű park elején.

A mozi itt is jóval fölötte áll a színháznak. A mozikban pompás berendezés, kitűnőek a zenekarok, a nézőteret különböző világítási effektusokkal tarkítják. A jegyszedő-személyzet fantasztikusan szép egyenruhákban szolgálja a közönséget. A beépített orgonákon Amerikában minden nagyobb moziban az előadásokat orgona-kísérettel pergetik. – valódi művészek játszanak. A B.F. Keith's Palace nevű moziban a világ legszebb perzsaszőnyege van a hallban. A szőnyeg 31 lépés hosszú és 16 lépés széles. Ezt magam mértem le, végigsétálva rajta. A mozi előcsarnokában csupa szép, értékes antik bútorok és képek vannak. Könnyű nekik, hiszen csak pénzbe kerül. Csodálatos, hogy micsoda primitív szobrok vannak az utcákon. Olyanok ezek a szobrok, mint minálunk itthon a faluvégeken a szent Kristóf szobra: primitívek és művészietlenek. Hazai termék, ott termett abban a világban, ahol kevés művészi alkotás terem. Ez az, amit nem lehet pénzen megvenni. Azt hiszem, Magyarországnak egy megyéjében több művész születik, mint egész Amerikában. Ezt ők is tudják, ők is érzik, és természetesen segíteni akarnak rajta. Mivel? Pénzzel! A mindenható dollárral. A kiváló európai származású művészeket, festőket, szobrászokat és muzikusokat drága pénzen megvásárolják, és ezeknek nem gördítenek akadályt az elé, hogy amerikai állampolgárok lehessenek. Így teremt magának Amerika művészeket és művészetet. Ezek természetesen a nagy kiállítások katalógusában már, mint amerikai művészek szerepelnek. Ha nekem valaki azt mondja, hogy ezt a szobrot amerikai szobrász készítette, biztosan rájövök, hogy az illető olasz, francia vagy magyar származású, csak a neve amerikai. Itt van Picasso, a kiváló impresszionista, aki az utóbbi években lett amerikai állampolgár. Nagyon büszkék rá.

Attól lehet tartani, hogy lassanként Európa műkincsei is oda vándorolnak. New Yorkban a Central Parkban van egy múzeum. Ott állnak Rodin hatalmas alkotásai: Ádám és Éva szobrai.

Ha nem is vérbeli művészek ezek az amerikaiak, de mint gépemberek csodálatosak. Amerika a fejlett, modern technika hazája. Itt mindent géperővel végeztetnek az emberek. A felvonógépektől, melyek gyorsvonati gyorsasággal röpítik föl az embert a felhőkarcolók negyvenedik emeletére, egész a mosogatásig mindent gép végez.

Amit a gép nem tud és így az emberi kéznek kell elvégezni, az nagyon drága dolog. Azt jól megfizetik. Nem is igen lesz Amerikában bolsevizmus, mert a yenki nagyon okos, és ha a munkás hat dollár ötven centet keres neki naponta, abból hat dollárt a munkás kap, ő megelégszik ötven centtel. Úr ott a munkás: autója, háza van, naponta húst eszik. Az élelem Amerikában nem jön számításba, mert egy négytagú család négy dollárból megél. Egy font hús húsz centbe kerül. Amerikában különben nagy a személyi hitel. És itt álljunk meg egy pillanatra: ez teszi nagyvá Amerikát.

Találkoztam vidéken egy magyar atyafival, akinek a családjában három autó volt: az öregnek, a fiának és a lányának. Ő magyarázta nekem, hogy a három autót nem luxusból tartják, de ez szorosan hozzátartozik a megélhetéshez. A gyárak, amelyekben dolgoznak, az egyik keleten, a másik nyugaton, a harmadik délen van. A gyors földalatti vasút feljűk nem jár, a villamos meg neki lassú. A részletfizetés neki nem teher, mert az be van kalkulálva az életszükségletekbe.

Itt Clevelandban még egy nagy meglepetés ért. A szállodai szobámba beállított egy szép magas amerikai ember. Egyszerre tört magyarsággal megszólalt.

- Kedves Kálmán bátyám, nem ismersz?

Én bizony nem ismertem meg. Kisűlt, hogy ezelőtt tizennyolc évvel ment ki Amerikába és most ott egy nagy mozgószínház tulajdonosa, és az is kisűlt, hogy nekem első unokatestvérem, Herczeg Mártonnak hívták. Elővette az amerikai lapot, kiterítette előttem, megmutatta benne a rólam szóló cikket és az arcképemet. Azt mondta, hogy ebből értesült az én érkezésemről. Ez a fiatal magyar születésű ember is azok közé tartozik, akik beérkeztek Amerikában, s mint ilyen, teljesen szakított az otthoni magyarokkal.

Még ma indulunk tovább Detroitba. Az állomáson egy kedves kis epizód történt. Az egész társulat felpakolva ott állt a sínek között. Várjuk a vonatot. Egy most érkező vonatra mutat Nagy Mihály kollégám, egy fiatal amerikai magyar színész, azt kérdi a vasút egyik alkalmazottjától:

- Ez a vonat megy Detroitba?

A munkás végignézi és a legtermészetesebb hangon, kedvesen a következőket mondja:

- Te marha, hát nem tudod, hogy az a másik oldalon jön?

Demokrácia!

11. Detroit városában

Megérkeztünk Detroitba. 28-án és 29-én itt játszunk. Mindjárt az állomáson panaszokat hallok:

Sokszor jöttek a színész urak – mondja egy jóképű magyar ember, - rossz napok járnak itt a detroiti munkásságra. A gyárak egymás után szünetet be az üzemeiket, a munkásságot elbocsájtják. Csak azoknak jó, akiknek sikerül bekerülni a Ford gyárba! Azoknak igen, azoknak jól megy.

Később magam is tapasztaltam, hogy a magyar munkásság tényleg rossz viszonyok közt él, mert két estére hirdett előadásunkat nem látogatták annyian, mint ahogy azt reméltük egy ilyen nagyvárosban, ahol annyi magyar él. Itt inkább csak a kereskedővilág és a zsidóság jár színházba. Mind a két estén szép sikerrel játszottunk. A *Cigány* előadását fogadták különös nagy tetszéssel. Nem csak magyarok jöttek el erre az előadásra, hanem feltűnően sokan voltak az amerikaiak is, akik természetesen egy szót sem értettek magyarul. Ezeket magyar barátaink hozták el. A színpadi kiállítás meglehetősen kezdetleges, primitív volt. A hangulat mégis forró volt. A színészek egytől-egyig lelkesen játszottak. A második felvonás nagy jelenete után a közönség a színpadra tódult, hogy gratuláljon az előadónak. Egy amerikai úr ott fenn a színpadon ezt kérdezte egyik magyar barátjától:

Ugye, ezeket a színészeket a magyar állam küldi ki ide közétek, propagandát csinálni állami segítséggel.

Ezt nekem az a magyar fiú mesélte el, akitől az amerikai kérdezte.

- Mondd meg neki, kedves öcsém – mondtam a fiatalembernek, hogy mi a magunk szakállára jöttünk ki pénzt keresni. De azt hiszem, hogy pénz nélkül vitorlázunk vissza az óhazában.

Mert az, hogy valakinek Amerikában erkölcsi és művészi sikerei vannak, az még nem jelenti azt, hogy dollárt is tudjon keresni. Ehhez üzletembernek kellene lenni.

Mindjárt megérkezésünk után a detroiti magyar negyedben egyik újságárus bódében megvettem egy New-York-i magyar vicclapot, mely ugyancsak szellemesen, találóan figurázza ki az amerikai magyar színészet helyzetét.

A vicclap címe „A piszkafa” – szükségesnek tartom, hogy leközöljek részleteket ebből a kis vicces cikkből, mely az én tapasztalataimat is tolmácsolja. Meg aztán leírom azért is, hogy azok a tisztelt művésznők és művészek, akik a jövőben ki akarnak menni Amerikába – okuljanak belőle. A cikk címe: Az amerikai színészek kiskátéja.

Kérdés: Mit jelent amerikai magyar színésznek lenni?

Felelet: Amerikai magyar színésznek lenni nagyon jó dolog lehet, mert többen mennek erre a pályára, mint kellene.

Kérdés: Nyújt-e a színészi foglalkozás megélhetést?

Felelet: Igen. A menedzsernek.

Kérdés: Miből él egy amerikai magyar színtársulat?

Felelet: A közönség pártfogásából.

Kérdés: Meg lehet élni az amerikai magyar közönség pártfogásából?

Felelet: Nem.

Kérdés: Hány magyar színházi előadás van egy évben New-Yorkban?

Felelet: Tízzel több, min amennyi kellene.

Kérdés: Hol tartják a menedzserek a színházi előadások jövedelmét?

Felelet: A menedzserek az előadások jövedelmét titokban tartják.

Kérdés: Mikor megy jól egy magyar társulatnak?

Felelet: Akkor megy jól, amikor több bevétel van, mint kiadás.

Kérdés: Mikor van több bevétel, mint kiadás?

Felelet: Soha.

Kérdés: Szoktak-e budapesti színészek Amerikában vendégszerepelni?

Felelet: Csakis.

Kérdés: Hogy jön egy pesti színész Amerikában?

Felelet: Hajón.

Kérdés: Minek jön?

Felelet: Mert látni akarja elszakadt magyar testvéreit.

Kérdés: Milyen arccal szokott a pesti színész hazamenni?

Válasz: Kudarccal.

Kérdés: Kinek van haszna egy magyar előadásból?

Felelet: Siposnak, mert ő a menedzser, ő számol el. Ennek a kis káténak én minden betűjét aláírom, és pályatársi szeretettel ajánlom Amerikában készülő kollégáim figyelmébe.

Érdekes megfigyelést tehettem Detroitban az utcán, amint előadás előtt a színházi pénztárnál álltam. Ez a megfigyelés később élmény lett számomra.

Jelentéktelennek látszik, de valójában nagyon szomorú. Két magyar munkás felesége beszélget. Ahogy így megnézem őket, az az érzésem, hogy ezek az asszonyok két vagy három esztendővel ezelőtt még a Tisza partján sulykoltak¹⁵. Azt mondta az egyik:

- Halló, lady, csak egyedül?

Felel a másik:

- Nem, előre jöttem tikkett váltani, mert az uram még nem redi.

Szomorú ezt hallgatni, hogy véreink – a fiatalját értem – milyen hamar, milyen rövid idő alatt elfelejtenek mindent, még az anyanyelvüket is és amerikaiak lesznek még

¹⁵ mosás közben a ruhát sulykolóval sulykolták

szokásban is, mert egy ilyen asszony a marhapörkölt mellé is egy bögre fehér kávéval tesz az ura elé, mert Amerikában ez így szokás. Az öreg magyarok, akik mint meglett emberek kerültek az új világba, azok, akik nem tanultak meg amerikaiul. Ezeknek a gyerekeik, amikor az öregek magyarul beszélnek, úgy néznek az arcukba, mintha hirtelen nyelven diskurálnának előttük.

Fáj a szívem, amikor ezt leírom, de a második generáció elveszett a mi számunkra.

Az öregekből még itt is, évek múltán ki-kiút a fajuk, a gyermekkoruk, az eltörülhetetlen magyarságuk. Kint voltam egyszer egy bányavidéken, ahol vagy 40-50 magyar család él. A bányavidék magyarsága nem tanult meg angolul, csak ezt a pár szót: jess, szőr, nó szőr, peda, ez a heti fizetést jelenti. A magyarul beszélő kis házakat azonnal megismertem, mert a házak előtt muskátlit láttam.

Ez a jelenet is itt játszódott le előttem.

Egy kis néger fiú állt mellettünk és egyszerre hangosan átkiált magyarul a túlsó sarokra, egy ott siető kis fehér fiú után:

- Peli, kigyüssz estére?

- Ki, ki, csak várj meg!

Elámultam. A kis néger gyerek olyan tisztán beszélt magyarul, mint a nagy Alföldön született kis béresfiú.

A magyar mérnök, aki kalauzolt engem, mosolyogva ébresztett fel meglepetésemből és így magyarázta a dolgot:

- Ezek a bányában élő magyarok, akik csapatostul vannak bányában, nem tanulnak meg angolul, csak egy-egy szót. De a néger, akik velük dolgoznak, azok folyékonyan beszélnek magyarul.

Itt jut eszembe, hogy Chicagóban, egy előkelő magyar vendéglőben leültem a magyar urak asztalához és ott bemutatott egy elegáns szemüveges néger úrnak, akit dr.-nak tituláltak. A legjobb magyar nyelven üdvözölt. Aztán kérdésemre elmondta, hogy ő is egy bányavidéken nevelkedett, az apja ott bányamunkás volt, és mint kisgyerek tanult meg magyarul a magyar bányamunkásoktól, gyerekeiktől magyarul. Ezt a nyelvet nagyon megszerette. Később, mint egyetemi hallgató bővebben foglalkozott magyar irodalommal, és Petőfit, Aranyt, Adyt eredetiben olvasta, sőt, fordította is. Ma is legszívesebben magyarok közé jár. Egy ilyen ember, szinte hihetetlen, hogy milyen szószólója ott kinn a magyar kultúrának.

Életem legnagyobb élményét írom le most: látogatásomat a Ford-gyárban, ahol 14 perc alatt a meglévő alkatrészekből állítanak elő egy üzemképes személyautót. A Ford-gyárat szívesen megmutatják mindenkinek. Amerikának ez egyik büszkesége. Olyan büszkén mutogatják, mint Párizsban a Louvre-t. Délelőtt érkezünk ki autón. Nem Ford kocsin. Tíz, tizenkettes turnusokban vezeti végig az érdeklődőket a gyár egyik mérnöke. A kíváncsiak között vannak japánok, kínaiak és az Isten tudja, kifélék. A mérnök készségesen magyarázza az autókészítés titkait. Így megyünk végig az egész terepen teremről-teremre, és az ember szinte elszedül a gépeknek és az emberi kezeknek boszorkányos munkájától. Ember és gép összefogtak, hogy teremtsenek. Naponta hétezer kocsit készítenek a Ford-gyárakban. A háború alatt tizenegyezer kocsit csináltak naponta. A

mérnök kijelentése szerint, ha a gyár teljes üzemben van, 9000 kocsit állítanak ki: a gyárban 20000 ember dolgozik.

Végül egy nagy terembe vezetett a mérnök. Ezen a termen egy hatalmas, széles szalag fut keresztül: ezen vannak a kész alkatrészek. Minden harmadik lépésnél más-más ember, jobbról-balról igazít valamit a készülő kocsin: mire a terem végére ér, teljesen előtted áll egy Ford-kocsi. Hangsúlyozom, mindez 14 perc alatt történik, mert a tizenötödik percben ráül egy sofőr és az autót a saját lábán viszi be a vasúti kocsiba. A munka, az alkotás diadala ez, ha költő volnék, ódát írnék a Ford-gyárról!

Ez a mérnök mondta nekem, hogy a gyár egyik legelső embere egy Galambos nevezetű, szegedi születésű magyar mérnök. Sajnálom, hogy nem találkoztam vele. A munkások kék egyenruhában vannak, amerikai típusú munkaruha ez, mellény, nadrág egybeszabva. Bent értekeznek potom pénzért kitűnően. Az életüket nagyrészt itt töltik. A löncs alatt cimbalom szól az étkezőben, hogy miért marad itt ez az egy szál cigány, annak története van. Így mondták el nekem – a felelősséget nem vállalom érte: Ford egy magyar cigányzenekart szerződtetett az étkezőbe. Olyan ruhát adott rájuk, mint a gyár munkásain van. Heti fizetést kaptak. A cigányoknak minden jó volt, csak az uniformis nem smakkolt. Váltig azt hangoztatták:

- Ki vagyunk mi, trógerék vagy művészek!?

Ott is hagyta az egész banda a Fordot. Csak a cimbalmos maradt meg, akinek azóta háza van a detroiti cigánysoron.

12. Csillagok Canada fölött

A detroiti vendégszereplésnek is vége. Tiszteletünkre a Detroiti Magyar Kör díszes vacsorát adott. Ennek egy óra felé volt vége. Itt vagyok a szállodai kis szobámban és nagyon egyedül érzem magam. Aztán jöttem rá, hogy egy kicsit későn szántam rá magam az amerikai utazásra, nem magam korú embernek való már az ilyen kiruccanás. Lehangel az egyedüllét, meg az a rettenetes távolság, amely elválaszt mindentől, ami nekem kedves. Végtelenül fáradt vagyok.

Utálom már ezeket a mindenütt egyforma szállodai szobákat, hogy egyik helyen szappant, a másik helyen borotvákat adnak reklámul.

Leülök az asztalhoz, az ablakkal szemben és írni szeretnék. Írni szeretnék elsősorban haza az enyéimnek, másodsorban mindenkinek, akik azt hiszik, hogy Amerikában a dollár a földön fekszik, csak le kell nyúlni érte. Milyen csalódás éri azt, aki ezt gondolva ide jön. Elhatároztam, hogy már le sem fekszem, hiszen két óra múlva már robogunk tovább... új síneken, ismeretlen vidékre, észak felé. Csak a vonat pokoli zakatolását ne hallanám folyton... szinte itt érzem az agyamban... mindent megszokik az európai ember, csak ezt nem! Előveszem a töltőtollamat, azt az ezüstveretes, ezüst táblácskával díszített, amely

New Yorkban a „Vén gazember” egyik lázas előadása alatt kaptam. Finom, vékony betűkkel az áll bevésve:

„Rózsahegy Kálmánnak a felejthetetlen Vén gazembernek, amerikai sikereinek emlékére. Fischer Ernőtől. 1926. New York.

Töltőtoll! Nem furcsa, mintha valami bankár vagy üzletember volnék! Soha életemben nem volt töltőtollam, de itt ez életszükséglet. Az elemi iskolás gyerektől kezdve a hivatalnokokon keresztül egész a köztársasági elnökig, mindenki töltőtollal ír. A mai ideges, bolond világnak egyik fő kelléke. Meg aztán az amerikai azt mondja, az idő pénz és ő nem ér rá annyi időt vesztegetni, amennyiben a toll bemártása kerül.

Kinézek az ablakon. Langyos, szép szeptemberi éjszaka, mely beárad a nyitott ablakon. Nézem a csillagokat. Keresem a Göncöl szekerét. keresem a Fiastyúkot... Itt is ragyog, világít is, de nem olyan szépen, mint otthon a Körös partján. Eszembe jut a fiatalságom, amikor még gondtalanul ráértem a csillagokat nézni. Elgondolkodom, hogy, ha most egy amerikai meglátna itt ábrándozni az ablakban, bizonyára bolondnak hinne: mert ők nem bámulják a csillagokat.

Nem tudok ma írni, majd reggel sürgönyözök haza. Amikor New-Yorkban, később Zukor Adolfnál, Amerika koronázatlan filmkirályánál jártam, beszélgetés közben megkérdezte tőlem, tudnék-e itt Amerikában véglegesen lakni. Én erre ezt mondtam:

- Véglegesen, soha! Semennyi pénzért! De nyolc hónapot szívesen dolgoznék itt egy évből, hogy aztán haza menjek és négy hónapig - emberi életet éljek!

A hotel ablakából a hajnali derengésben átlátok Canadába. Tíz perc ide. Martonfalvy karmester áll mögöttem. - nagyon lelkes, drága ember, - azt mondja; nézze mester, odaát nincs prohibíció¹⁶, ott szabadon ihatnak az emberek. A különbség Amerika és Canada közt csak az, hogy ott nyíltan, itt meg titokban isznak az emberek, csak többet, mint odaát. A vonatunk egy fél óra múlva indul. Egész éjjel nem aludtam. Martonfalvy azt mondja, hogy ő sem, mert nézte a csillagokat... ez is magyar ember, nem amerikai.

Ahogy a táskámat rakosgatom, kezembe kerül az a kis írásom, amit az amerikai magyarokhoz intéztem, amit a lelkem egész melegével írtam nekik, és most mennyire fáj, hogy ilyen kevés megértésre talált.

„Kedves közönségem, magyar testvéreim!

Örömmel jöttek közétek idegenbe szakadt én véreim, hogy emlékezetekbe idézzem az édes anyaföld minden szépségét, minden gyönyörűségét és hogy emlékeztesselek benneteket.

Mert, valljuk meg őszintén, ha bármennyire is kebelére ölel bennünket szülőanyánk után a jó, a megértő Mostoha, mi mégis-mégis visszasírjuk és vissza szeretnők álmodni a múltat, midőn még édesanyánk karjai között, lágy, édes altatódalt dúdolva a fülünkben, hajtottuk álomra fejünket.

Jöjjetek velem, kövessetek képzeletben e pár órán át, és én elviszlek magammal benneteket szülőhazánkba, vissza, szép Magyarországba.

¹⁶ tiltás - Az amerikai alkoholtilalom (1920-1933), az ún. „Volstead-törvény”, amely tiltja mindenfajta alkoholtartalmú ital előállítását, szállítását és árusítását az USA-ban.

És ha ti, ez alatt a pár hónap alatt feledve minden bút, keservet, bánatot, gondolatban odahaza jártatok, boldog leszek, hogy megadatott nekem elérni ezt és könnyíteni lelketeken.”

Hatórai utazás után megérkeztünk Flint-re. Ez a kis város arról nevezetes, hogy itt vannak a Buick és Cadillac autógyárak. Ebben a két gyárban összesen 70000 munkás dolgozik. Itt egy szakmunkás tíz dollárt is keres naponta. Az egész város ebből a két gyárból él. Szombat lévén, első dolgom volt sürgönyözni haza. Amerikában posta, távirda, telefon, vasút mind magánkézben van. Örült nagy a konkurencia minden vonalon. Szombaton délután öt órától Amerikában teljesen szünetel a munka hétfőn reggelig. Amíg hétköznap egy tizenkét szavas sürgönyért hat meg nyolc dollárt fizettem, szombat estétől hétfőn reggelig egy hússzavas sürgönyért csak egy dollár húsz centet. Ez azért van, mert az üzleti élet ezen a két napon megszűnik, a sürgönygépek állnak, kitalálták ezt a hétfői olcsó sürgönyözést, úgyhogy az amerikai ember levél helyett kizárólag csak sürgönyöz, - természetesen hétfőn.

Hogy milyen egyszerű a sürgönyözés, ezt a következőkkel igazolom: az ember a szobájából felhívja a szálloda telefonközpontját és kér egy sürgönykövetítőt irodát. Mikor ezt megkapta, telefonon át lebetűzi az elküldendő magyar nyelvű sürgöny szövegét. Másnap reggel a portásnál ott van a sürgönyszámla.

Ebben a kis városban még a szokottnál is fényesebbek a mozik. Délután elmentem az egyikbe, ahol Bánky Vilmának legújabb filmjét játszották.

Bánky Vilma azt jelenti nőben, amit Valentinó jelentett férfiben. Az amerikaiak őbenne látják az ideális, a szende, szelídszívű és jóságos amerikai nő megtestesülését. Ő képviseli Amerikai női ideáljának típusát. Egy ügyes menedzser már azt is kisütötte rá, hogy a nagyapja amerikai származású. Hihetetlenül népszerű, a mozikban őrajta sírnak a legtöbbet. És őrajta mosolyognak is. Ez komoly statisztikai kimutatás, mert az amerikai mozik nézőterén hivatalnokok ülnek, akiknek az a kötelességük, hogy a közönség hangulatát figyelve azt feljegyezzék és erről írásbeli jelentést készítsenek a gyárnak. Amerikában, a reklám hazájában csak a közönség tehet valakit igazán naggyá! Az amerikai mozgóképszínházról még a következőket kívánom feljegyezni:

Tekintve, hogy cseléd kevés háznál van, a szomszédasszony szintén elmegy hazulról, nincs kire bízni a gyerekeket, a mama magával viszi a moziba. Csecsemőket, karon ülő gyerekeket nem szabad a nézőtérre bevinni, mert ezek zavarnák a közönséget. Az okos amerikai ezt úgy oldja meg, hogy egy jól szellőztetett helységet bocsát a gyerekek számára. A gyerekkocsi számot kap, mint a ruhatárban. Ott két, három néger nő vigyáz rájuk. A nagyobbak kapnak rágógumit, a kicsik cuclit, meg banánt. A gyerekekre díjtalanul vigyáznak. Olyan szép látvány, amint a gyerekkocsik sorjában állnak a teremben. Még sohasem történt meg, hogy a gyerekeket elcserélték volna. Azok a kis ártatlanok olyan nyugodtan várják, amíg a mama hazatolja őket. Előfordul ugyan az is, hogy néger dajka előadás közben bejön a nézőtérre és elkiáltja magát:

- A 76-os éhes!

Erre a 76-os mamája kimegy és megszojtatja a kis amerikai állampolgárt.

13. Még beljebb

Flintről éjjel utaztunk tovább. A amerikai expressz vonat nem áll meg menetrend szerint ennél a kis városnál. Ennek a városkának szorgalmas munkás-lakosai nem kíváncsoznak el innét, ha akarnának, akkor se mehetnének, mert ide köti őket a mindennapi élet, a gyárak, amelyek – mint már említettem – ezer munkásnak adnak kenyeret. Így élnek ezek szürke életüket ebben a szürke amerikai kis városban. Nem csoda, hogy a büszke, százhusz kilométeres sebességgel rohanó expresszvonat nem áll meg ennél a kis városnál, hanem fűtött egyet, mint Nagykörösnek régen a gyorsvonat... Viszont Amerikában minden üzlet. A vonat is üzlet és ez a büszke expresszvonat is megáll Flintnél, ha utasokra akad. Előző este az állomásfőnöknél jelentettük, hogy másnap tizenhatan óhajtunk továbbutazni észak felé, legyen kegyes, járjon közbe az expressznél, hogy vegyen fel tizenhat amerikai magyar színészt. Megérdemlik, hogy elkerüljenek innét, mert két estén át komédiáztak Flintnek. A vonat, mint jó üzletemberhez illik, megáll a kis állomáson, a kalauz udvariasan lerakta a kis sámlit, amin felléptünk a büszke expresszre. Az expressz ezután dühösen letűszentette Flintet és vitt bennünket tovább. Ha nem vett volna fel, már ott állt lesben egy autóbusz vállalat vezérigazgatója, aki örömmel ajánlotta fel vállalatának összes autóbuszát, melyek kényelmesek, nem is ráznak és ha nem is olyan gyorsan, de elvisznek. Az autóbusz vállalat vezérigazgatója kijelentette, hogy a jegyben benne van az életbiztosítás is – szóval nincs itt semmi hiba. Mi mégis az expresszt választottuk. Amerikában igen vigyáznak a vasúton utazók kényelmére. A legegyszerűbb vonaton is friss vizet ihat az ember, egy kis tiszta fehér papírból készült poharacskából. Különböző cukorkákat kínálnak kóstolni, s ha ízlik, csak akkor vesz az ember belőle. Reggel már be a jó meleg fehér kávé, teát, különböző süteményeket. S ezek mellett még étkezőkocsi is van majdnem minden vonaton. A mosdók tiszták, ragyogóak. Nagy szekrényben vannak a papírtörölközők és ez mind nem kerül pénzbe. Vannak olyan vonatok is, ahol a perces késéseket egy dollárral fizeti a társaság az utasoknak kártérítésül.

Nem kell ám hónapokig egyik pénztártól a másikhoz szaladgálni, hanem a megérkezés pillanatában a vonattal utazó kalauz adja a csekket, amit az állomáson a pénztár azonnal kifizet. Néha óriási összegeket fizetnek ki a vasúti társaságok, ha a vonatjuk késik. Ezért aztán nemigen késnek a vonatok Amerikában, csak akkor, ha összeütköznek. Elfelejtettem megkérdezni, egy ilyen összeütközésből eredő késésért fizet-e a társaság percenként egy-egy dollárt. Ha legközelebb kimegyek, ennek is utána nézek.

Amerikában mindenre vállalkoznak a biztosítók, még nátha ellen is biztosíthatom magamat.

Egy évvel ezelőtt indult amerikai vendégszereplésre Raquel Meller, a világhírű francia szonéénekesnő, akinek óriási fellépti díjat adott New York egyik leghíresebb varieté-színháza. A szerződés szerint szeptember hó huszonnegyedikén kellett a New-York-i közönség elé lépnie, mely nagy kíváncsisággal várta a népszerű színésznőt.

A színház igazgatósága biztosítást kötött: ha a művész nő szeptember huszonharmadikán nincs a New-York-i kikötőben, az igazgatóságnak x összegű dollárt köteles fizetni a biztosító társaság. Sokat beszéltek arról az eredeti biztosításról is, amelyet Mistinguett a Casinó de Paris művésznője kötött az amerikai vendégszereplése alkalmával. A művésznőnek gyönyörű lábai vannak, a lábait külön egymillió dollárra biztosította be. Tudja jól, hogy mit csinál, mert az amerikai lapok sokat írtak akkor Mistinguett lábairól, sokat fotografáltak, a lapok is tele voltak Mistinguett lábaival: ez pedig nagy és megfizethetetlen reklámot jelentett a művésznőnek és a biztosító társaságnak, a művész nő amúgy is reklámkirály, mert egyetlen érdekessége Mistinguett-nek, hogy még mindig érdekes tud lenni, mert bizony őnagysága már nagyon régen anyányi. Szóval, Amerikában minden reklám: még a biztosítás is.

Október elsején érkeztünk South-Bend-be, amely franciák által létesített kis város, tiszta, elegáns, de nem érdekes. Itt van a Studebaker-autók gyára. Itt nincs sok feljegyezni való. Este kifestettem magam cigánynak, játszottam és reggel utaztunk tovább. Egész gépember lettem, érzéketlen lettem mindennel szemben, nem volt semmi, ami lekötött volna vagy megkapott volna, egy fáradt ember voltam ebben a nagy élet-tülekedésben, ebben a nagy hajszában a dollárért. Az ember, az egyéniség itt elvész, felismer, felissza a monumentális, a küzdelem, a rohanás, az élet.

Minden gondolatom az volt, hogy mielőbb visszakerüljek New-Yorkba, ahol mégis megértették, amit csináltam, amit vittem nekik. Nem akarok panaszkodni a vidékre, de honnan vegyék ők azt a kultúrát, hogy meg tudják érteni az öreg Zsiga cigány fájdalmát, mikor a lánya megőrült. A „Vén gazember” megható jóságát, aki egy életen keresztül él a becstelenség bélyegével a homlokán, hogy megmentse a tékozló gazdája vagyonát a gyerekeinek. Hogy érthetik meg a magyar életnek szent figuráját, a nyolcgyerekes néptanítót, aki végigéhezi egész életét a kultúra szolgálatában és nem „Süt rá a nap”. Mindezeket ők nem érthetik meg.

Október 2-án Gary. Acélgyárak. Az egész város 18 éves. Százezer lakosa van, ebből 4-5000 magyar. Dr. Oppman egy ottani ügyvéd, aki nagy mecénása volt a magyar színészeknek, kivitt bennünket autón László Márton farmjára. Nagyon érdekelt engem, hogy milyen egy amerikai farm. Semmivel sem különbözik, mint egy magyar tanya. Kértem egy pohár friss fejesű tejet, olyan furcsa íze volt. Nem volt meg az a szűztiszta illata, mint itthon.

A házigazda észrevette rajtam ezt a csalódást és így szólt:

- Bizony, mister Rózsahegyi, nem olyan itt a tej, mint otthon, nincs itt az a gyönyörű legelő, a szénának sincs az az illata, mint szép magyar hazánkban. Még a tojásnak sem olyan íze, mint a hazai. Más szemet eszik itt a tyúk.

Sok minden nem olyan, mint otthon. Vacsorára kaptunk tejfölös paprikás csirkét, hozzá friss, ropogós fehér cipót, ez aztán olyan volt, mintha az orosházi tanyákon ettem volna.

Nagyon kedvesek voltak a háznál. Gyönyörű szép gyerekek voltak. A kislányok bubifrizurát hordtak, selyemharisnya volt a lábukon, pedig csak egyszerű földműves ember

gyerekei, akik egy kicsit csodálkozva néztek ránk, amikor folyékonyan beszéltünk magyarul. Ennek a magyar embernek 110 hold földje van, pedig mint egyszerű gyári munkás kezdte. Jellemző a dollár hatalma, hogy mennyire pénzéhesek az emberek, még ma is bejár a gyárba dolgozni, a farmot elintézi az asszony a gyerekekkel. Autókon, vidám hangulatban kerültünk be innét az előadásra, mert ez a vacsora előadás előtt volt, mert előadás után megint tovább utaztunk, nem lett volna időnk vacsorázni. Éjjel a vasúti állomáson száz meg száz ember tolongott. Mi ez? Megtudtuk aztán, hogy Amerika szépségkirálynője, Miss America utazik keresztül, őt ünnepli a tömeg.

Mi is ugyanabban a kocsiba szállítunk, amiben Miss America ült; az 1926. esztendő legszebb amerikai lánya. Valóságos udvartartása volt. Mit tagadjam, csodaszép, gyönyörű volt a lány, egész éjszaka le nem vettem róla a szemem. A bőre egy kicsit kreol színű, szép nyúlánk, gyönyörű, darázsderekű, fekete szemű. A haja hosszú, a szája szép természetes piros. A lába szokatlanul szép az amerikai viszonyokhoz képest.

Miss America nagyapja még indián volt.

14. Chicagóban

A vonatunk százhusz kilométeres sebességgel robogott Chicago felé.

Előre megállapított útitervünk szerint október 3-án, délután már West Pullman-ban kell játszanunk, amely Chicago külvárosa, ugyanaznap este már Chicago-ban lépünk fel. Chicago nagyon nagy város, kétszer olyan nagy területen fekszik, mint New York, és így remélem, hogy az előadás is méltó lesz a nagyvárosi előadásokhoz, minden tekintetben. reggel négy óra felé jár az idő, a vonat ablakain már betűz a hajnali derengés, valahol a távol a láthatáron, a szántóföldek szélén vörösen kél a hajnal. A vonat ablakait beverte a zúzmara. Mi mindnyájan kabátban ülünk, olyan hideg van errefelé, hogy szinte kibírhatatlan, pedig a vonatot jól fűtik. Említettem, hogy ugyanabban a kocsiban utazott Miss America is. 1926 legszebb amerikai lánya, kíséretével együtt. Mi egész éjszaka csak őt néztük – ez érthető is, mi egymást már untuk. Miss America reggel felé félrehajtotta fejét az ülés támlájára, lehunyta szempilláit és elaludt. Körülöttem is aludt már mindenki. Fáradtak voltak a színészek. Én is a mellemre hajtottam a fejemet és aludni próbáltam. Lehet, hogy aludtam is, de hogy mennyi időt, azt nem tudom. Arra ébredek, valaki mélyen, jóízűen horkol. Miss America, a drága szép kreolbőrű lány. 1926 szépségkirálynője úgy hortyogott, mint egy markot szedő endrődi parasztlány itthon, aratáskor. A szép darab, egészséges lány elnyúlva, jóízűen pihent babérjain. Szép volt és üde, így alva is. Ő, az őserdők egyik hajtása, Wild West kis énekesmadara, - hiszen a nagyapja még indián törzsőrmester volt.

Hajnali hat óra. Az ablakon át világosság szűrődik be, kelet felől megszakadt a sötét ég. Néha pillanatokra nagyon világos lesz a kocsiban, ilyenkor gyárak mellett szalad el vonatunk, ezeknek világossága világít be az ablakon.

Egész éjjel alig aludtam valamit. A zúzmarás üveg ablakra egy nevet karcoltam a körömmel: József... szép cirádás betűkkel karcoltam az ablakra. Ki ez a József? Kire gondolhattam, amikor ezt az ablakra firkantottam, nem tudnám megmondani. Az embernek vannak néha ilyen hangulatai, hogy elgondolkozik mélyen és szavakat vagy neveket firkál egy papírlapra vagy az újság szélére vagy a chicagói gyorsvonat zúzmarás ablakára.

Mikor a nap sugara megcsillogtatta előttem a József nevet, amit az ablakra karcoltam, az édesapám képe is, aki az endrődi temetőben nyugossa örök álmát...

Mindjárt két óra, a vonat utasai ébrednek, az emberek mintha megéreznék, hogy elérkeztünk a célhoz. Ásítások, sóhajtások, valaki hosszan nyújtózkodik. valahol becsaptak egy ajtót. Valaki leereszt egy ablakot, csak egy pillanatra, hogy kinézzen: az ablakon a friss csípős, józan őszi levegő árad be.

Rákiabálunk többen is, hogy „Húzza fel az ablakot!” Az utasok - úgy látszik - itt is olyanok, mint minálunk, nem szeretik a friss levegőt.

Egyenruhás boyok szaladnak végig a termes vasúti kocsikon: itt a friss kávé, forró tea, tej és sütemény.

Papírpohár van, szervírozzák a kávé, teát, tejet, de én nem kérek belőle. Pedig minden szép, tiszta és gusztusos. Mindenki mozgolódik, táskákat csuknak be, plédeket hajtanak össze, a hölgyek fejükbe nyomják a kalapjukat: pár perc múlva megérkezünk Chicagóba. A vonat most, mint a szélvész, úgy rohan, az utolsó percek tudata mintha új erőt öntene bele, hosszát, vígan fütyül a megérkezés örömére. A kalauz jön most végig a termes kocsin, senkinek sem köszön, csak széjjelnéz, hogy minden rendben van-e.

Engem már nem lep meg, hogy az amerikai kalauz nem köszön az utasoknak, mikor reggel belép, az amerikai ember még akkor sem köszön, ha az utcán tüzet kér. Még csak meg sem köszöni.

A kalauz észreveszi, hogy valaki még mindig nyugodtan fűrészel az egyik sarokban. Odamegy, felrázza. Tudja, hogy az illető Chicagóba készül. Ha hagyná aludni, nem az utast büntetik meg, hanem őt: pénzre.

Megérkeztünk Chicagóba.

Chicagóban reggel nyolc órakor mindenki talpon van, általában merem állítani, hogy minden amerikai városban korán kelnek az emberek, nem úgy, mint Párizsban láttam, mikor reggel kinéztem a hotel ablakán, a Quartier-ban az összes rolók még le voltak engedve, a Boulevard Saint-Michel közelében csak egy árva utcaseprő képviselte a dolgozó párizsiakat, pedig reggel 10 óra volt. Lehet, hogy csak a diáknegyedben van így.

Megérkezésünk után azonnal a hotelbe mentünk, ahol már várt a hazai postám, amelyet New Yorkból a Hotel Coloine igazgatója küldött utánam. Hogy mit jelent nekem ez a posta, azt most nem tudnám leírni. Egy álló hónap óta semmi hírt nem kaptam hazulról, magyar lapokat ritkán láttam, azok is még abból az időből valók voltak, amikor hazulról eljöttem.

Egy kis lunchroom¹⁷ kerek márványasztalához ültem le, mindenkitől távol, hogy nyugodtan belemélyedjek a hazai levelek olvasásába. A levelet a feleségem írta, de hozzáírtak egy-egy oldalt a gyerekek is. Az asszony azt írja, hogy Marica lányom, akit a Nemzetiben való fellépése után Hevesi Sándor igazgató a Nemzeti Színházhoz szerződtetett, ma megy először próbára.

Micsoda végtelen nagy öröm ez nekem. Abban a színházban lép fel a lányom, ahol én az egész fiatalságomat eltöltöttem. Huszonöt évvel ezelőtt fekete hajjal, fiatal szívvel léptem azokra a megszentelt deszkákra és ugyanazt éreztem, amit –hiszem–, hogy most ő is érez. Csak az fáj, hogy ezekben a pillanatokban nem állhatok mellette, nem foghatom a kezét...

Azt írja az asszony, hogy a kis ház is épül Budán, rengeteg baj van a munkásokkal, de ha a jó Isten is úgy akarja, ősszel már beköltözhetnek, és ott kipihenhetem majd az amerikai út fáradalmait. Amikor ezt a levelet írták, nem is gondolták, hogy milyen közel vagyok ahhoz, hogy otthon pihenjek. Már itt Chicagóban, tisztában voltam azzal, hogy nekem nem terem dollár. Sohasem voltam jó üzletember, hát majd pont Amerikában leszek azzá?

Az előadás igen szép színházban folyt le, a közönség itt zsúfolásig megtöltötte a nézőteret. Az első felvonás után Scheffbeck István magyar főkonzul látogatott meg és meleg szavakkal üdvözölt. Felejthetetlenül szép és meleg este volt, és nekem jól esett, hogy újból tisztességes, komoly színházban játszhatom, előadás után meleg vízzel moshatom le az arcomról a festéket. Már ez is elég volt ahhoz, hogy elégedett legyek, annyira le kellett szállítanom az igényemet. Nemcsak a magyar, hanem az amerikai lapok is meleg sorokban emlékeztek meg a kis magyar társulat vendégszerepléséről, volt virág, babér, siker. Ligeti menedzserem kijelentette az ünnepi lakoma alatt, hogy sajnós a régi hitelezői úgy megrohanták, hogy nehezen tud eleget tenni holnap, gázsi-napkor a fizetési kötelezettségeinek. A társulat kebelében nagy lett az elkeseredés. Ehhez hozzájárult még az az epizód is, hogy Szemere Gyula, akit én vittem ki magammal, megpofozta az egyik amerikai kollégáját. Szemere egy kicsit vehemens természetű ember, elragadtatta magát. Nagy volt az ő bűne: pofon vágott egy amerikai állampolgárt! Ezt sehogy sem akarták megbocsátani neki, mert egy amerikait szabad lebokszolni, de pofon ütni... ezt már nem lehet. El akarták csapni Szemerét, amiben én természetesen nem mentem bele. Hogyisne! Hiszen ez az ízig-vérig bohém gyerek tartotta bennem a lelket. Hihetetlen, mennyi vidám órát szerzett, mennyit mulattam rajta. Éjszakánként, mikor hazamentünk a fáradságos játék után, szemrehányásokat kaptam tőle, úgy szidott, mint a bokrot, azt mondta, tönkreteszem a művészi jövőjét, minek hoztam ki magammal ilyen ripacs helyre, mint Amerika.

Chicagóról egyébként ezeket a feljegyzéseket találok a noteszomban: dermesztően hideg van. Gyakran megesett itt, hogy az összes előadás elmaradt, olyan borzasztóan hideg volt. Szerencsére ez nem történt meg velünk. Chicago nagy kereskedelmi gócpont. Itt van a világ legnagyobb vágóhídja a technika minden vívmányával. Azt mondják, hogy elől

¹⁷ falatozó

behajtvák a hízott disznót, hátul már árulják a csabai füstölt kolbászt. Nem sokat láthattam a városból, nem is igen kapott meg, azt hiszem, egy kis bretagne-i falu közelebb van a szívemhez, mint ez az embert őrlő nagy malom, amely hangos, forgalmas, hideg, éppen olyan unalmas, mint a többi amerikai nagyváros: hiányzik belőle a szív. Különben, aki azért megy Amerikában, hogy szíveket találjon, az ne is kössön ki, hanem a legelső hajóval forduljon vissza.

Reggel utazunk tovább, mindig tovább Milwaukee-be.

Milwaukee, okt. 4-5. Régi indián fészek. Innen körülbelül száz mérföldnyire laknak indiánok. Milwaukee indián nyelven „a szép vizek találkozása”. Modern, kedves, finom város, eddig ez tetszett nekem a legjobban. Régi bajor sörözők tanyája. Egy francia szőrmekereskedő alapította, ő volt az első polgármestere. Szobra is van. Most a város arról nevezetes, hogy egész Amerikában ez az egyetlen nagyváros, ahol a polgármester szocialista. A városban mindenki németül beszél. Itt találkoztam gróf Beleznyayval, aki telkekkel spekulál. Régen kint lakik. Igen jómódú, nagyszerű kereskedő, akiben megmaradt a magyar arisztokrata előkelőség.

15. Jövünk visszafelé

Milwaukee-ben az egyik amerikai színtársulat Annie Nichols Alibie: Irish Róse című darabját játssza. Ez a darab az utóbbi idők egyik legnagyobb sikere Amerikában. New York-ban most nemrégiben volt az ötezredik előadása, évek óta játsszák a Broadway-n. Jegyet egyik előadásra sem lehet kapni a pénztárnál. Hetekkel előre kell előjegyeztetni. A darab szerzője már sok millió dollárt keresett. Érdekes, hogy milyen nehezen sikerült előadattatni a szerzőjének ezt a darabot. Ő már, mint nem fiatal színésznő nem lépett színpadra, hanem darabírással foglalkozott. Megírta ezt a darabot, sorra járta vele az összes igazgatókat, ezek formálisan kidobták a darabjával együtt. Végre sikerült neki barátai körében összeszedni pár dollárt, ezzel kibérelt egy kis külvárosi színházat, társulatot állított össze. A darabnak óriási sikere lett. Évek óta játsszák. Vidéken öt-hat társulat utazik vele. Itt Milwaukee-ben azt beszéli egy színházi ember, hogy Annie Nichols most olyan vasúti kocsikat építtet, amelyek egyszersmind színpadul is szolgálnak a társulatnak. El akarja küldeni a darabját olyan vidékre is, ahol nincsen színház, hanem nyitott vasúti kocsik köré ülve, kint a szabadban élvezze az előadást a közönség.

Milwaukee valóban gyönyörű város. Már megírtam, hogy régi indián-fészek, innen száz mérföldnyire laknak indiánok. Az amerikai honfoglalás óta, bizony nincs olyan dolguk, mint régen az őslakóknak. Az állam ugyan gondoskodik róluk, földeket kapnak megművelésre. Úgy tudom, hogy minden felnőtt indián 80 holdat kap és havi 30 dollárt. A nők havi 15 dollárt, a gyerekek 5 dollárt. Rendszerint famunkát végeznek az őserdőkben. Sokan közülük arra a nivóra süllyedtek, mint nálunk a teknyőt készítő cigányok, talán nem is jó a kifejezés, hogy süllyedtek, egész egyszerűen ott maradtak, ahol voltak. Bejártak a

városokba, ahol olcsó, primitív gyöngyöket, díszműveket, játékokat árulnak, amelyet ők maguk készítenek. Vannak azonban köztük igen sokan, akik gazdagok.

Petróleum-forrásuk vagy más ipari vállalkozásuk van. Ezek arisztokraták, ezeknek a fiai már egyetemre járnak és egyenrangúak minden tekintetben az előkelő amerikai gyerekekkel. Ők maguk büszkék, gőgösek, de az amerikai Jenki még náluk is gőgösebb és tagadhatatlan, hogy az indiánokkal és a feketékkel szemben néha kegyetlenül éreztetik az osztálykülönbséget. Gyönyörű, egészséges faj, a legnagyobb ellensége az alkohol. Ha iszik, kivetkőzik emberi mivoltából, rabol, gyújtogat, gyilkol. Ezért Amerikában igen súlyosan büntetik azt, aki indiánoknak alkalmat nyújt arra, hogy iganak.

Valaki azt meséli, nekem itt Milwaukee-ben, hogy nem messze ide van egy város, Chicagó és Milwaukee között – különben átutaztunk rajta – van egy város, City of Zion. Bigott baptista nép lakja. A városban senkinek nem szabad dohányozni. A nők nem hordhatnak rövid ruhát, a hajukat nem vágathatják le. Aki alkoholt inná, azt nagyon megbüntetnék. Az útjaik járhatatlanok – akarattal –, hogy automobil meg ne közelítse őket. Fanatikus vallásos emberek ezek. Külön törvényeik vannak, sajátos erkölcsük, szokásaik. Egy kis sziget. Nem zavarja őket senki.

Két estét játszottunk Milwaukee-ben, meglehetősen szép házak mellett. Az itteni magyarok nagy szeretettel fogadtak bennünket. Éreztem, hogy a lelkes nézőtér szinte felissza a felé szálló magyar szavakat, mondatokat, dalokat. Nagyon hálásak voltak, itt nagy megértésre talált a kis elszánt csapat. Hiszen éppen ez a lelkesedés volt az, ami erőt, kitartást sugallt a további utamhoz. Néhány helyen olyan visszhangja volt az előadásunknak, a közönség lelkesedése olyan megható volt, hogy átéreztem ennek a mi utunknak a komoly hivatását és azt éreztem, hogy az nekem gyönyörű kötelességem. Azt hiszem, amit itt csinálunk: nem pusztába kiáltott szó volt.

Az amerikai vidék magyar lakossága jószágos, naiv, hiszékeny emberek, akiket politikai kalandorok vezettek félre. Milyen jól esett látnom, hogy vannak ezek között olyan emberek is, akik tisztán látnak. Átlátnak ide, bár az óceán választ el egymástól. Józan magyar eszükkel tisztán látják, hogy mi történik itthon az óhazában. Ezeket nem lehet félrevezetni. Jól esett hallanom, amikor vidéki utamon egy becsületes magyar emberházánál, aki már húsz esztendeje eszi Amerika kenyerét, felállott a házigazda, pohárral kezében, és köszöntőt mondott gróf Bethlen István, Magyarország miniszterelnökére. Azt mondta, pár évvel ezelőtt, akkor az egyik magyar lapban látta a miniszterelnök arcképét, nem hitte volna, hogy ez a vékony ember ilyen erős, ilyen kitartó lesz, hogy ilyen gyorsan kirántja az ország kátyúba került szekereit. Az Isten adjon neki erőt, egészséget további munkájához.

Ugyanebben a társaságban egy másik gyári munkás hosszan beszélt nekem Bud Jánosról, Vass Józsefről és azt mondta, ha az ő idejében lettek volna tanyai iskolák, sohase került volna Amerikába. Ez az öreg gyári munkás, aki Klebesberg nevét alig tudja kimondani, ismeri ezt a nagy munkát.

East Chicago, okt. 6-án a születésem napja. Azt hiszem, soha még ilyen szomorú nem voltam, mint ezen a mai napon. Egy estén játszottunk itt. Mint a fejbe ütöttek volna,

úgy járkáltam egész nap. Olyan nagy volt a távolság köztem és az otthoniak között, hogy szinte

elviselhetetlennek éreztem. Arra gondoltam, hogy minek is ettem meg a békát. Minek is jöttem ide ősz fejjel, egyre öregedő szívvel? Hát megmondom őszintén: pénzt akartam keresni, mert az idő eljárt fölöttem, egész életemben dolgoztam és nem tudtam pénzt keresni. Azt hittem, itt majd összeszedem magam, nem kell kabarékon előadás után játszanom, azt hittem, egy kis anyagi függetlenséget teremthetek magamnak, hogy továbbra is hűségesen, gondmentesen szolgáljam a Nemzeti Színházat, amelynek eddig is hűséges, ragaszkodó szolgálja voltam. Szerettem volna színházat játszani anyagi gondok nélkül. De most már vendégszereplésem vége felé leszámolok: semmit sem kerestem és itthon folytathatom ott, ahol abbahagytam. Az erkölcsi siker nagy tőke, csak nem lehet vele számlát fizetni. Minek jöttem ki, kérdeztem magamtól, East Chicago-ban, október 6-án, a születésem napján.

Október 7-én, South Bend. Megyünk visszafelé New Yorkba. Itt találkoztam Schenk professzor úrral, hazánk nagy fiával, a hipnotizőrrel, neki se smakkol Amerika. Szeretne már hazajönni. Csak azt nem tudom, miért nem jön. Ki marasztalja? Egy tanácsot adok még annak, aki Amerikába kimegy, hogy ne arra törekedjék, hogy a jegye kifelé meglegyen, az nem fontos, sokkal fontosabb az, hogy visszafelé szóló jegye a zsebébe legyen. Hála Isten, nekem megvolt.

A turné útja visszafelé vezet, közeledünk a kiinduló ponthoz. Minden nap közelebb hoz minket New York-hoz, és a megérkezés napja jelenti számomra a felszabadulás napját. Most már csak a Niagara érdekel, pár nap múlva Buffalo-ban leszünk és az onnan csak egy óra villamoson. Előre készülök a Niagarára, ha ez nem volna előttem, már rég búcsút vettem volna a kapufélfától. Hihetetlen lelki küzdelmeken megyek keresztül. Idegen és rideg itt előttem minden. A magyar színészek sem azok kint, mint itthon voltak. Egész más a gondolkozásuk. Asszimilálódtak. Nekik is mindenük, Istenük a dollárt. Én még most sem akarom elhinni, hogy a dollár az Isten. Az utam további része gyors tempóban pörgött le mögöttünk. Mint egy nagyon érdekes, változatos mozifilm, amelyre ha visszatekintek, nem emlékszem tisztán. Olyan gyorsan peregtek az események, annyi minden történt velem és velünk, annyi helyen jártunk, hogy nem is emlékezhetnék mindenre tisztán. Viszont oly kevés volt, ami tényleg megkapott, ami bennem maradt, amit méltónak láttam arra, hogy emlékezetemben magammal hozzak. Bizony elmosódnak kissé az események bennem, de soha nem fogom elfelejteni Lorrain-ban, azon a meghitt vacsorán dr. Ács Ilona ügyvédkisasszony üdvözlő beszédét. Dr. Ács Ilona magyar szülők gyermeke, de ő már angol ügyvéd. A magyar nyelvet töri. A köszöntőt angolul mondta, aztán mikor arra kértük, hogy mondja el magyarul is, elpirult és szabadkozott, mondván:

- Ne haragudjanak, de én nem igen tudok magyarul, nekem csak a lelkem maradt magyar...

Dr. Ács Ilona jó hírű védőügyvéd...

16. A Niagara vízesésnél

Utazunk Canton felé. A vonaton nem csak amerikaiak, idegenek is utaznak. Beszélgetnek.

- Tudja, - mondja egy német úr - olyan kereskedő féle - feltűnt nekem, hogy itt Amerikában igen sok az örültek háza.

- Tényleg? - kérdi a társa.

- Igen. S tudja, miért van ez. Azért, mert Amerikában mindenkinek szabad nyíltan politizálni. Szidhatja az elnököt, az államot, a vezető politikusokat, nemcsak lapokban, hanem nyíltan feláll az utcán egy narancsos ládára, maga köré ordítja az embereket. Ebben őt senki sem akadályozza. Hanem, ha ilyesmit csinál, másnap hívják a rendőrségre és ott szóról-szóra felolvassák neki a beszédét, amiben az elnök ellen izgat, a hazáját lekicsinyli, stb., stb., mert ilyen népgyűlésen mindenütt akadnak detektívek, akik szóról szóra lejegyzik a beszédét. - Édes uram - mondja neki a rendőrfőnök - micsoda örültségeket beszélt maga ott össze-vissza az elnökről és a hazájáról! Hiszen ez nem igaz! Ezek után azt kell hinnem, hogy maga nem józan eszű. Addig, amíg észre nem tér, beutalom egy minden kényelemmel ellátott örültek házába.

Azért van annyi örültek háza Amerikában. És ezért nincsen egyetlen politikai pör sem.

Mindenki jót nevetett a német nagyszerű megfigyelésén. Ugyanitt, a Canton felé robogó vonaton hallottam egy igen jó anekdotát, ezektől a vidám németektől. Azt mondja az egyik:

- Prof. Edelstein, a kiváló német tudós meghívót kapott Amerikába. Eléje utazott Mr. Prof. Churchill, a kiváló amerikai tudós. Mikor a New York-i kikötőben, a gyönyörű, monumentális Szabadság-szobrot meglátja, a német professzor azt kérdi:

- Mondja, kedves kolléga, mi ez?

- Ez a szabadság szobra!

- Igazság, milyen szép szokás - mondta a német professzor bölcsen - hogy a nemzetek nagy halottainak ilyen szép emléket állítanak!

- Jókedvűek voltak a német atyafiak. Nem tudom, hol szerezték, de nagyon jó sert szopogattak, le - lehajolva a pad alá.

Velem szemben egy néger család utazik. Észrevettem, hogy a két néger nő állandóan púderozza magát, pirosítja a száját és egy spriccelővel parfümöt spriccel a nyaka közé. Ez így folyt állandóan. Azt hallom, hogy a négerek általában, férfi és nő egyaránt rengeteg kozmetikai szert használnak, nagyon hiúak. valaki kitalált egy olyan szert, amely a göndör hajukat le tudja simítani. Az illető dollárokból többszörös milliomos. A feltaláló arról is gondoskodott, hogy rövid idő múlva újra visszagöndörödik a hajuk. A fekete haj az egyik legtipikusabb vonása.

Isten bűnül ne vegye, de még így is furcsa szaguk volt ezeknek a néger démonoknak. A testük eredeti szaga összekeveredve az olcsó parfümmel, szinte elviselhetetlen az európai orrnak.

Ez a különös illat betöltötte az egész vasúti kocsit.

Kinézek az ablakon. A vonat örült gyorsan megy. Egy kis majort látok. Faházak.

Disznókat, libákat őriz egy kis lány. Nem olyan ez a kép, mint otthon. Ne nevéssenek ki, kérem, de nálunk még a disznónak is olyan igazi disznó formája van. A magyar disznónak karaktere, egyénisége van. A magyar disznónak lelke és szíve van. Ezek az ő disznaik olyan egyformák, olyan jelentéktelenek, mintha gyárból kerültek volna ki.

Egész idő alatt nem ettem egy jó falat disznóhúst.

Itt hallal etetik a disznót! Ugyanilyen hal íze van a kacsának, a csirkének, meg a libának. A libát nem szabad tömni, mert ez állatkínzásnak minősítik. Szigorúan büntetik. Nincs szép hízott libamáj. Ezt Anglia szállítja Amerikának.

Megérkeztünk Canton-ba.

Egy este játszottunk. Még az éjjel utazunk tovább. Visszamentünk Cleveland-ba, hogy ott töltsük az éjszakát.

Másnap hajnalban indultunk Buffalo-ba. A szántóföldeken láttam egy vadászt. Képzelték, mit éreztem. Ez volt életem első ősze, hogy nem vadásztam. Szenvedélyes vadász vagyok. Már tízéves koromba együtt raubschütz-ködtem¹⁸ az öreg Békési bácsival, aki, aki kovácmester volt Vésztőn. Oda jártunk ki esténként a Weinkheim-uradalom erdeje alá őzet lesni. A markomba nyomott az öreg egy egycsővű, elöltöltő, kapszlis puskát. Most ez mind eszembe jutott. Nagyon fáj, hogy nem vadásztam az idén. Irigyeltem ezt az ismeretlent, aki puskával a kezében, egyenletes léptekkel rőtta a tarlókat.

Október 11. Buffalo. Itt laknak a leggazdagabb amerikai magyarok. A vagyonukat telekspekulációval keresik. Buffalo ott fekszik a Canada¹⁹-i határ szélén, ahol nincs szesztilalom. A buffalo-i magyaroknak úgynevezett szalonjaik vannak, ahol mindenfélét lehet kapni, amit itálnak neveznek! A buffalo-i magyarok nagyon gazdagok.

Óriási közönség előtt játszottunk. Az előadás után díszes bankett volt a tiszteletünkre. Ezen a banketten kaptam egy tajtékipipát, aminek a kupakjára az volt vésve: „Mester, pipálja le Amerikát!” Ezt a pipát az ottani magyar lap főszerkesztője egy szép beszéd kíséretében nyújtotta át nekem. A nevét nem írtam fel, elfelejtettem, bocsásson meg nekem.

Én boldogan gondoltam arra, hogy másnap meglátom a Niagarát. Patay Béla az amerikai unió - színészszövetség - alelnöke, Szemere Gyula meg én mentünk ki villamoson a Niagarához. Körülbelül egy órányira van villamoson Buffalo-hoz. Annyi mindent hallottam előzőleg a világ legnagyobb vízeséséről a képzeletem teljesen felcsigázva, hogy mikor odaérkeztem, bár felséges volt, mégis többet vártam. Egy óra lefolyása alatt átlag 30 millió köbméter víz zuhog alá. A kilencven méter mélységű meredek sziklafalakkal szegélyezett szakadékból, ahová az óriás víztömeg lezuhan, valóságos felhők törnek föl. Ezek a felhők kilométerekről is láthatók, a zuhatag zaját pedig hatvan kilométeres távolságból is jól lehet hallani. A zuhatagtól ezer méternyire már olyan csendes a víz, hogy a canada-i szesz²⁰ átlábalhat rajta nyugodtan. Gumiruhába öltözködtünk, kis gőzhajóra szálltunk és a sziklafal mellett az ívben lezuhanó víz alatt elhajókéztünk. Itt a zuhatag alatt

¹⁸ Orvvadász. A német szó a rauben ('rabol, fosztogat') és Schütz ('vadász') elemekből áll.

¹⁹ Canada = Kanada

²⁰ Az amerikai alkoholtilalom (1920-1933) miatt kialakult szeszcsempészetre utal

kimondhatatlan nagy volt a dörgés, a zaj. Felejthetetlen látvány és felejthetetlen érzés... Körülhajóztuk. Aztán átmentünk Kanadába, hogy onnét is megtekintsük a vízesést. Az európai ember azt hiszi, hogy egy ilyen átkelés egyik államból a másikba különös nehézségekkel jár. Hogy útlevel vagy vízum kell. Megnyugtatom, ahhoz nem kell semmi. A vámőr azt kérdi: „Hová mégy?” Mondtuk, hogy át szeretnénk menni egy pohár sörre Canada-ba. És már előttünk minden sorompó. Nagy megérett lelkű emberek ezek a vámtisztek. Azt hiszem, hogy ők is gyakran átjárnak egy pohár söröcskére.

A Niagara-vízesés felejthetetlen emlék marad életemben. Azt mondják, hogy este, mikor milliárd és milliárd gyertyafény kivilágításában zuhan ez a temérdek víz, még csodásabb mint nappal. De szép télen is, amikor a dermedt hidegben megfagynak a víz tömegei és megdermedten lógnak a levegőben. Szép és felemelő látvány, az isteni természet csodája.

Ha költő volnék, most verset írnék a Niagaráról, amely a természet őseréjének szimbóluma. Bizony megkönnyeztem, mikor arra gondoltam, hogy a sors ide is elvetett. Ezt is láttam, itt is voltam, most már nyugodtan mehetek haza....

Nem. Előbb még levelezőlapokat írok, hadd lássák a barátaim, hogy merre jár Rózsahegy.

Milyen érdekes az emberi sors. Egész életemben arra vágytam, hogy az endrődi határban egy kis tanya ámbitusáról²¹ nézzem a napnyugtát, most itt találom magam a Niagara-vízesésnél. Milyen furcsák, milyen kifürkészhetetlenek az emberi sors útjai. Micsoda végzet sodort engem ide?

Ha visszagondolok jóra, rosszra, mindenre, mégis csak azt mondom, érdemes volt ezért élni, hogy mindezeket láthattam.

17. Visszajöttünk New York-ba

Október 13-án érkeztünk Schenectady-be, a legszebben kivilágított város egész Amerikában. A villanynak csudaszép nappali fehér fénye van. Itt van a legnagyobb villanykörték gyára, itt próbálják ki, hogy milyen a fénye a körtéknek, az éjjel is úgy tűnik fel, mintha déli napsütés lenne, olyan világosak az utcák. Innen utaztunk Northampton-ba. Itt összesen tizenkilenc magyar család van. Vas megyéből származnak, Kitűnő magyarok, nagyon barátságos emberek. Innen egyenesen a kirándulási helyünkre utaztunk vissza, New York-ba. Nem tudom leírni azt a boldogságot, amikor Northamptonban felültem a vonatra. Mikor megindult velem a vonat, úgy éreztem, hogy ezzel az aktussal lezáródik mögöttem életemnek igen kellemetlen, de tanulságos része. Harminc napig jártuk az Amerikai vidéket és ezalatt az idő alatt 30 városban játszottunk. Most, hogy a vonaton így visszagondolok erre a harminc küzdelmes, lelkileg és fizikailag fáradságos harminc napra, szinte minden ködbe borul, úgyszólván a városokra is alig emlékeztem. Fáradt voltam

²¹ (latin) tornác, oszlopokon nyugvó nyitott (v. félig nyitott) folyosó parasztházak, kúriák hosszanti oldalán.

nagyon. Alig maradt bennem más ebből a 30 napból: csak a vonat éktelen zakatolása. Szintre az agyamba éreztem.

Lesoványodtam, nem is csoda, a rengeteg utazás, szaladgálás, éjszakázás nagyon megviselt. Előfordult, hogy este fél nyolckor érkeztünk meg egy városban, ahová előzőleg hét órát utaztunk vonaton. Alighogy felvettem a színpadi külsőmet és eljátszottam a szerepet, előadás után máris mentünk ki a pályaudvarra, hogy továbbutazzunk. Aztán egész éjjel újra mentünk. Új városok, új emberek. De ezek is olyanok voltak, mint az előbbiek: sem az emberek, sem a városok között itt nincs különbség. Pittsburghban a vasgyárak dübörögtek. Detroitban a Ford-gyár bűgött ezer kéményen át. Clevelandban az export és import cégek teherautói száguldoztak a városon keresztül éktelen zajjal.

A városok és az emberek egyforma arca már a messzeségből néz rám. A Northampton-i vonat elindult velem és az amerikai városok zaját, lármáját már csak tompán hallottam.

Lesoványodtam, mert a nagy és fáradságos munka mellett alig ettem valamit. Úgyiszlóván az egész idő alatt csak tejen, tojáson éltem. És gyümölcsön. Az amerikai gyümölcs valami csodálatos szemre, de az íze nyomába sem jöhet a nálunk termő gyümölcsnek. A gyümölcs mindene az amerikaiaknak. Reggel, ha felkel, először is nyers gyümölcsöt eszik. A sárgadinnye, az előz meg mindent. Reggelire sárgadinnye, egy csésze kávé vagy tea meg vajjas kenyér. A vaj is elmaradhatatlan az amerikai ember asztaláról. Az évnek minden szakában van friss gyümölcs New-Yorkban. Én november 6-án indultam el éjjel, de reggel még friss epret kaptam a reggelihez.

A vidéki körútnak tehát vége. Az útitáskámban magammal hoztam harminc amerikai város zászlaját. Most itt lógnak az íróasztalom fölött: amerikai utam trófeái.

Magammal hoztam még két amerikai zászlót is, amerikai csillagos zászló. Ezek is itt vannak az íróasztalomon, beletéve abba az ezüst serlegbe, amit Clevelandban kaptam a kereskedők és iparosok körétől. A cigány előadása után. Ha valaki tréfásan azt kérdezné, hogy csak ezt hoztam haza? – úgy annak azt válaszolhatom, hogy csak ezt. Pardon! – magammal hoztam még egy csomó kritikát, amit egy lelkes újságíró barátom, aki összegyűjtötte őket, nyomta a kezembe. Nekem nem lett volna időm rá. Hazahoztam a koszorú szalagjait. Az egyik szalagot egy névtelen amerikai magyar küldte nekem egy csokor búzakalással.

A szalagon ez áll: „Amíg te itt voltál, én otthon voltam.” Csak hónapokkal később küldte utánam az „Amerikai Színész Szövetség” azt a díszoklevelet, mellyel engem 1926. augusztus 31-én megtartott ünnepi közgyűlésén dísztagjává választott. Ez is itt lóg most aranyos keretben az íróasztalommal szemben. A pénzzel adós maradt – Amerika...

Megérkeztem New-Yorkba. Úgy tértem ide vissza, mintha haza jöttem volna. A Hotel Colonial derűképű néger kis lift boy a vigyorgó ábrázattal üdvözölt, mintha éves lakója lettem volna a hotelnek. Az első este boldogan járkáltam a New York-i utcákon. Az ablakok kezdtek kivilágosodni. Úgy éreztem, hogy ez a százezer szemű ember engem néz. Az első reggelen a Central Parkba mentem sétálni. Amikor legutoljára itt jártam, még

meleg szeptember volt. A fák levelei alig rozsdásodtak. A széles utakon csintalan, boldog kis gyerekek szaladgáltak a kora őszi napsütésben. A Central Park vidám lakói, a mókusok, a gyerekek kezéből ették az amerikai mogyorót... Most, mikor visszakerültem, október közepén, már csupaszon álltak a Central Park bokrai, fái, hiába kerestem a hancúrozó vidám, vidám gyerekeket, hiába kerestem a kis koldus, kéregető mókusokat, elmentek aludni.

A hosszú vidéki út után végre azt hittem, elérkezett egy pár pihenő nap. Úgy számítottam, hogy egy-két napot maradok csak New Yorkban, megnézem azt, ami legjobban érdekel, és a legközelebbi hajóval megyek haza. De az egyik kint élő magyar orvos, akit még Budapestről ismertem, jó barátom, dr. Kaufmann Pál, lebeszélte az utazásról. Azt mondta, hogy a hírek szerint nagy viharok vannak az óceánon, és én annyira ki vagyok merülve, testileg, lelkileg, idegileg, hogy veszélyes volna most útra mennem. Tényleg, mint végignéztam magam, nagyon megsoványodtam, a mellényem csak úgy lötyög rajtam, elhatároztam tehát, megfogadom amerikai jó barátom tanácsát és bevárom a következő hajó indulását. Így történt tehát az, hogy én másodízben három hetet tölthettem New York-ban. Az alábbiakban erről a három hétről fogok beszámolni. Képzeljének el engem a negyven emeleten Whitehall-palota tövében, a Broadway forgalmában, amint éppen befordulok az 59-ik utcában... Mint egy májusi légy, megszedülve, támolyogva róttam az utcákat. Néha szinte megkötyagosodva belevágtam egy autótaxiba, és minden irány, minden cél nélkül lötyögtem végig az utcákon. Azért mondom, lötyögtem, mert minden utcasaroknál megállított a rendőr, olyan nagy volt a forgalom, a torlódás. Autóba ültem, mint afféle szegény ember: mert Amerikában a gazdagok gyalog járnak, azoknak van idejük. A szegények – Amerikában- sietnek, hogy gazdagok legyenek és gyalog jár hassanak.

Mindent megnéztem ez alatt a három hét alatt, amit csak lehetett, mert rájöttem, hogy itt minden érdekel.

+ + +

A színházokról: Amerikában, mint már írtam, a mozikban örült fényt és pompát fejtenek ki. Csodálatos zenekarok, világítási határok. Aki ezt nem látta, el sem tudja képzelni. és ez mind egy pár cent belépti díjért. A színházak már kevéssé olyan fényesek. Vannak színházak, amelyekre bátran mondhatom, alpári, primitív. Ezekben főképpen drámai előadásokat tartanak. A drámájuk naiv, európai ember ámul azon, hogy mi tetszik az amerikaiaknak ezen a gyerekes mesén. Minden darabnak jól kell végződnie. Az amerikai nem megy bele a problémába, így gondolkozik: elég nagy probléma az élet, ha színházba megy, ő nem töri a fejét, hogy kinek van igaza, mulatni akar s az, aki neki a darabban tetszik, éljen boldogan és ne haljon meg.

Az énekes színházak már egészen mások. Szépek, elegánsak, fényesek. Az ember azt hinné, hogy jazz hazájában egy-egy operett előadáson mást sem hall az ember, csak jazzt. Nagy tévedés. Az amerikai operettek tele vannak keringőkkel, polkákkal, mazurkákkal.

Az énekes számok kedves dallamosak, sőt néha már émelyítők. A színészek briliánsak. Hiszen önök is, akik nem jártak Amerikában, meggyőződhetnek erről a filmen keresztül. Csodálatos, hogy a legkisebb szerepet játszó színész is milyen tökéletes! Egyszerű, természetes, közvetlen, nem látni azt, hogy játszik: maga az élet.

Csodálattal néztem ezt a rengeteg tehetséges amerikai színészt. De a vígjáték és a dráma felett elsősorban a revüszereű, látványos operett győzedelmeskedik. Itt van a tánc és az amerikaiak ebben utolérhetetlenek. Voltam egy néger kabaréban. A négerek – azt hiszem – a világ legjobb táncosai. Ez a látogatás felejthetetlen emléke maradt életemnek, mert mit itt láttam: az művészet. De ennél is több, ha ugyan van valami, ami a művészetnél is több... A néger kabaré messze kint van a város közepétől. Egy egész néger városrész. Itt mindenki néger. A cukrász, a fodrász, a rendőr. Ide fehérek nem járnak. Amikor a kísérrómmel a pénztárnál jegyet akartam váltani, bizalmatlanul nézett ránk a néger pénztárosnő és nem is adott jegyet. Kihívatta a kabaré menedzserét. A kísérróm megmagyarázta neki, hogy ki vagyok. Európai színész, akit az ő művészetük igen érdekel. Még mindig nem állott kötélnek. Akkor a kísérróm megmutatta neki az amerikai színészegyesület jelvényét. Nekem is volt a gomblyukamban. Ezt akkor kaptam, amikor megválasztottak dísztagnak. Ez hatott. Az egyesületnek a négerek is tagjai. Bement a nézőtérre és ott egy szpícs²² tartott a közönségnek, bemutatván bennünket. Csoda táncok. Csodálatos szép dalok. Olyan isteni hallásuk és ritmusérzékük van, hogy az európai embernek eláll szeme-szája. A primadonnájuk kecses, finom, bájos. A ruhája egész biztos párizsi volt. Szinte sajnáltam, hogy már vége az előadásnak. Nem igen vagyok valami távülő, de ezeket még órákig el tudnám hallgatni. A művészetük valami egész különös, egyéni. Összekeverik a táncot a vígjátékkal, a vígjátékot a drámával. És mindenben, amit csinálnak, van valami végtelen szomorúság: a zenéjükben, a táncukban, - még a vígjátékokban is. A néger komikus-buffó²³, mikor vicces dalt énekelt, olyan szomorú képet vág, hogy megható. És mégis végtelenül mulattató, groteszk, amit csinál. A sok évszázados elnyomatás, megaláztatás bélyegét örökre magán hordja a világnak ez a tehetséges fajtája.

Elmentem az operettszínházba is, hogy meglássam Amerika egyik legragyogóbb operett színésznőjét. A New Amsterdam Theater-ban lép fel a „Sunny” című operettben. Marilyn Miller-nek hívják. Nem hiszem, hogy a világon sok ilyen operettprimadonna volna. Az egész nő húsz éves. Gyönyörű szép középtermetű, szőke. A hangja olyan, mint a pacsirtáé, csodás iskolája van. Briliáns színésznő, és úgy táncol, hogy az ember odavan az ámulattól. Nemcsak igazi, nagy színésznő, hanem ezen felül valóságos akrobata.

Hogy mindez egyszerre meglegyen valakiben, nagy ritkaság. Az Isten ilyen csak jókedvében teremt. Kétszer néztem meg. Ez se sokat történt meg velem az életben. Ez nem amerikai specialitás, ezt mindenütt értékelnék, mert igazi, tökéletes művésznő. A drámai színészekről jövőre írok.

²² Beszéd, duma. Az angol 'speech' szóból, melynek kiejtés szerinti alakját használják a magyar szlengben (általában "nyomja a szpícs" szerkezetben).

²³ Komikus színész, énekes, bohóc, komikus operafigura

18. Marjorie Rambeau

Amerika egyik legnagyobb drámai színésznője ez idő szerint: Marjorie Rambeau. Ezzel az egész kivételes tehetségű szőke művésznővel személyesen is megismerkedtem és ebből az ismeretségből szívélyes barátság lett. Mikor utolsót játszottam New Yorkban egy páholyban ültek Amerika előkelő színészei. Ott volt Hajós Mici az urával, aki kitűnő drámai színész, láttam játszani, a Marjorie partnere volt. Az egyik felvonás végén bejöttek hozzám ezek az illusztris amerikai csillagok - Marjorie-vel az élükön - gratulálni. Előadás után egy kellemes magyar helyre mentünk, ahol a kora reggeli órákig elmulattunk. „Gypsy Camp”-nek hívják ezt a kedves mulatót, ott van 1501 Second Avenuen. A tulajdonos bájos magyar asszony, Lilien Knéz. Nagyon érdekes hely, magyarok és amerikaiak egyformán járnak oda. Magyar cigány, magyar pincér. Szüreti mulatságot tartanak minden héten. Egy nyalka magyar fiú, lobogós ingben, gatyában járja a csárdást estétől reggelig. Ki ez a lelkes fiatalember, aki ilyen elszántan járja a csárdást estétől reggelig? Kitűnt, hogy egy pincér, aki ott van alkalmazásban. A tulajdonos így szüreti mulatságok alkalmával megteszi duhaj magyarnak. Minden üzlet. Sokáig az emlékembe fog élni egy jelenet, ami ott játszódott le a Gypsy Camp-ben.

Egy éjjel, lehettünk nyolcan-tízen, borozgattunk egy asztalnál. A cigány odaáll mellém és elkezd régi magyar nótákat játszani. A fülem kivörösödött, úgy egy kicsit nagyon is itthon volt a lelkem, elkezdtem énekelni. Sorba jöttek: „lehullott a rezgő nyárfa... Végigmentem az ormódi temetőn... Piros bort ittam az este...”

Ez volt az igazi sírva mulatás. Sírt ott mindenki: én, a cigányok, a pincérek. Hiába, nagy szó az; idegenben, távol mindattól, ami szívünkhöz nőtt. Aztán soknál az a tudat, hogy nem is igen lehet hazamenni, mert nagyon sokan vannak olyanok, akik nem búcsúztak el az ügyész úrtól. Amerikában ezzel nem törődnek, ők azt mondják: aki keresztüljött az óceánon, arról lemosott a nagy víz mindent. Szóval, itt töltöttem egy gyönyörű, felejthetetlen estét Marjorie-val, ezzel a kiváló, sokoldalú, nagy művésznővel. Csodálatos, mintha az egész nő semmi másból nem volna, mint idegekből. Sírt, amikor mi sírtunk és duhajkodott, amikor azt fújtuk, hogy: „Nem, nem, nem, nem megyünk mi innen el, míg minket a házigazda furkósbottal ki nem ver”.

Aztán újra rázendített a cigány, a poharak összemuzsikálnak egy nagyon régi magyar nóta sír most New York-i éjszakában:

Egy kislány a kertjébe

Rózsát szed az ölébe.
De nem tudja a szedő,
Hogy ő a legszebb rózsató,
Eszemadta szép szeme,
Annak vagyok én a betege
De hogyha a szívem fáj,
Meggyógyít az a kis lány.

Ezt a május kis nótát egy öreg barátom hozta az eszembe, akivel ezelőtt harmincöt esztendővel daloltuk Hódmezővásárhelyen. Szegény Béla cigány, a híres primás húzta a Fekete sas-ban. Marjorienek lefordították azt az egyszerű kis naiv nótát és sírva fakadtak. Szépen világosodott már kint, amikor Marjorie menedzsere hazavitte a művésznőt, mert másnap nagy szerepet kellett neki játszani. Meginvitált a másnapi előadásra. Nekem már sehogy sem ízlett hazamenni, szabad ember voltam, lejátszottam a kötelező estét, a hajóm tíz nap múlva indul, egye meg a fene a káros embert, ha elment a ló, menjen utána a kötőfék is.

Nem tudok elég hálát adni a jó Istennek, hogy amikor az amerikai szerződést megkötöttem, az első kikötésem az volt, hogy hajójegy ide-oda zsebembe legyen. Az is megeshetett volna, ha nem vagyok ilyen elővigyázatos, hogy még most is ott kuksolnék New York-ban és várom a jó szerencsét. Nagyon zajos volt már az utca, mikor rászántam magam, hogy hazamegyek. Görög Rudi kedves barátom a hotel igazgatója vitt haza. Szóval este színházba mentem.

+ + +

Moroscó Theatre. Itt játszik a Marjorie Rambeau a „Just life” című darabban. A színház menedzsere telefonált nekem a hotelbe, hogy Marjorie jegyeket tetetett félre az én és kíséretem számára. Odamentünk öten. Marjorie öt páholyt reserváltatott²⁴ a számomra, mint valami keleti fejedelemnek, aki kísérettel utazik. Beültünk két páholyba. Az amerikai nem öltözik ki este, ha színházba megy, sőt még a télikabátját sem teszi le, mert ez, meg a kiváltás időbe telik. Én frakkba vágtam magam, a kíséretem szintén. A színpad melletti páholyban ültem érdemrenddel a mellemen, hosszú aranylánc a nyakamban. Ha így visszagondolok, arra jövök rá, hogy tényleg keleti uralkodónak voltam maszkírozva. A második felvonás alatt meglátogatott a darab szerzője, aki világra úgy nézett ki, mint Bus-Fekete László.

Marjoire brilliánsan játszott. A többiek is kiválóak voltak. A darab tipikusan amerikai naivitás: a feleség megtudja, hogy a férje elcsábította a titkárnőjét.

A darab azzal végződik, hogy a feleség azt mondja az urának: „Philip, menj, vedd el ezt a nőt, hogy a jövőendő gyermekednek neve legyen.” -

²⁴ foglal, fenntart

Ez a darab. Ebben a darabban játszik Hajós Mici férje is, Boyd Marshall, aki kitűnő színész. Van egy jelenete, amiben nem mond, szöveget csak maga elé mered és hallgat, de ezt olyan művészien csinálja, hogy a párizsi Comédie akármelyik tagja sem csinálja különben. A heti fizetése kétezer dollár: Lengyel Menyhért Antóniáját ő kreálta Amerikában.

+ + +

Láttam Valentinót a ravatalon. Amerikában a ravatalozást mellőzik. Valentini is elegáns szalonban feküdt. A szalonban kis kerek asztalok, tele virággal, körülültek a rokonok, jóbarátok és úgy viselkednek, mintha valami csendes összejövetelen volnának. Valentino ki volt festve. Szép piros volt a szája, az arcán testszín festék, a szeme alja szépen kék festéssel beárnyékolva. Ez a halott-kifestés és balzsamozás bevált szokás Amerikában. Így feküdt Valentino, mintha csak aludna. Az amerikaiak annyira imádták ezt a szép olasz fiút, hogy a halálát el sem akarták hinni.

+ + +

Zukor Adolfnál. Négy napig voltam Amerikában, amikor a hotelszobában megszólal a telefon. Vajda Ernő öccse, a legfiatalabb Vajda, azt adja tudtomra, hogy Zukor Adolf holnap délelőtt tizenkét óra négy perckor fogad. A kis Vajda barátom volt a tolmács. Pontos időben, ahogy meg volt beszélve, másodpercre, Zukor Adolf szalonjában fogadott. Beszélünk kimenetelem céljáról, hazai viszonyokról, művészetről. A kis Vajda fordít. Egyszer csak Zukor a legtisztább magyarsággal kijavítja a tolmácsomat.

- Kedves vezérigazgató úr, - mondom én - hiszen ön nagyszerűen beszél magyarul.
- Na, na - mondja ő - már csak töröm a magyar nyelvet.

+ + +

Mikor Pesten volt, látta a Nemzetiben a „Süt a nap” című darabot s visszaemlékezett rám. Majdnem minden két percben telefonhoz hívták, folyton ki-bejárt a dolgozószobájába, - annyi ott a telefon, mint egy vidéki telefonközpontban - hol a szalonba. Ezután, hogy lelepleztem, hogy jól beszél magyarul, nem volt szükség tolmácsra. Egyszer csak ezt kérdi tőlem:

- Mondja, mister Rózsahegyi, lehetne az, hogy maga állandóan Amerikában legyen?
- Az nem lehet. Arról lehet szó, hogy egy évben nyolc hónapot itt dolgozom, de négy hónapra hazamennék élni.
- Igaza van. Otthon minden nagyon szép.

Félreértések elkerülése végett le kell szögeznem, hogy ő nem tett nekem szerződési ajánlatot. Ez csupán érdeklődés volt. Zukor Adolf Amerika koronázatlan filmkirálya. Abból a alkalomból, hogy egy új filmpalotát építtetett, a moziban vetítették a képét. Ezek a hideg amerikaiak tomboltak, mint a legnépszerűbb uralkodónak. Az érintkezésben nyugodt, finom, előkelő úr. Körülbelül háromnegyed órát töltöttem nála, és nagyon örvendek, hogy alkalmam volt megismerkedni ezzel a nagyszerű amerikai magyarral.

+ + +

Hajós Juci és Keleti Juliska. Hajós Juci, az egy fogalom Amerikában. Röviden a közönség csak „Mizi”-nek hívja, még a plakátokon is így hirdetik. Az a darab, amiben ő játszik, biztos siker. Keleti Juliska prózát és dalokat ad elő a Broadway-n a legelőkelőbb Vaudevill-ében. Jelen voltam, amikor nem akarták leengedni a színpadról. Háromszor-négyszer visszatapsolták. Este mind a kettőnek a neve öles betűkkel van kivilágítva a Broadway-n. Ez nagy dolog Amerikában, akit az amerikai így reklámoz, az dollárt jelent neki. Ott semmi nem megy szerelemből, barátságból.

Keleti Juliska ezt mondta nekem:

- Amíg az angol nyelvet megtanultam, úgy, hogy színpadra mehettem, sokat kínlódtam, sokat nélkülöztem. Most megvan mindenem. Boldog vagyok, csak egy hiányzik: Magyarország. Egy könnycseppet kitörölt a szeméből, elbúcsúzott, ment játszani. Az üzlet, üzlet.

19. Hazafelé a tengeren

Tovább írom tehát a New-York-i élményeimet, megfigyeléseimet. Kis reflexiók ezek – látszólag jelentéktelenek – de mégis ezeknek a kis megfigyeléseknek összessége adja meg annak a világnak a képét, amely az egész világ életmódját diktálja.

Akármennyire húzódozunk, akármennyire nem akarjuk meglátni, mégis így van: Amerika diktálja az iramot az egész világnak. És mi, akik fenn akarunk maradni – ettől nem zárkozhatunk el. És ennek az életnek, amit Amerika diktál, csak egy titka van: a munka és munkás megbecsülése.

Militarizmus; Amerikában a háború előtt lenézték a katonákat, semmibe sem vették. Ez az állapot igen megváltozott a háború alatt és után. Ma az utcán tisztelettel néznek a katonára, ha civil ember az elnök ki akar tüntetni, akkor valami katonai rangot ad neki. A filmen, ha amerikai katona megjelenik, tombolnak a hidegvérű amerikaiak.

Lovagias ügyek

... Amerikában sem hagyják megtorlás nélkül a sértéseket, ott is párbajoznak és pedig azonnal a sértés helyén, ha mindjárt a nyílt utcán történt is a sértés. Bokszolnak. A közönség körülállja a két verekedő félt, a rendőr is ott áll és csak arra vigyáz, hogy valami kés vagy revolver ne kerüljön elő, mert akkor közbelép, különben megvárja a párviadal végét és a legyőzöttet vagy haza, vagy kórházba szállítja. Az elégtételadásnak és verésnek ezt a módját követik még az apró gyerekek is, akiknek szintén kijár a nagyközönség meg a rendőri asszisztencia.

+ + +

Magad uram, ha szolgád nincs! Itt semmiféle hotelben nem tisztítják ki a vendég ruháját, cipőjét. Hotelnek van egy része, alagsor, ott van fodrász, ruha – és cipőtisztító. A cipőt 10 centért, a ruhát 5 centért tisztítják ki. Soha életemben annyi piszkos cipőjű embert nem láttam, mint odaát. A lakkcipő az divatos, ezt nem kell tisztítani, odadörgöli az ember a két lábszárához és tiszta a cipő.

+ + +

Szokás az, hogy ha az ember a villamosmegállónál lát hölgyeket, akik a villamosra várnak, felajánlja az autóját. Néha öt-hat nő is beül az autóban és az szó nélkül viszi őket. Megkérdezi a hölgyektől, hol laknak – és ha ez nem nagyon esik ki az útjából – haza is viszi. Itt említem meg, hogy a rendőrnek és a detektívnek joga van akárki autóját igénybe venni, kivéve, ha nő hajtja. Az amerikai sofőrök nem régen kongresszust tartottak és itt tiltakoztak a sofőr megszólítás ellen. Elhatározták, hogy őket ezentúl „hajtó”-nak kell nevezni. A rendőrségen minden hónapban árvereznek autókat. Ezek elkobzott vagy talált autók. Ford kocsit lehetett kapni örök áron öt dollárért. Az amerikai ember egy kocsit csak addig használ, amíg ki nem jött az új típus. A régi kocsit a gyár a javára, az új kocsit a terhére írja. Ez így megy addig, míg a vevő meg nem hal, mert a részleteket élete végéig fizeti.

+ + +

Minden hónap bizonyos napján az ócska dolgait minden lakó – akinek ilyen van – kirakja a ház elé. Jön egy nagy szemeteskocsi és elviszi. Van itt aztán a cilindertől kezdve minden: fazék, ágy szekrény, cipő, párna, überciger²⁵. Szegény európai hivatalnok egész szép kis lakást rendezhetne be magának a kidobott holmiból.

Valami egészen meglepő dolgot mesélek itt el: barátaimmal mentünk hazafelé. Az utcai kapukban gyönyörűen egymás mellett tisztított csirkét, friss kenyeret és gyümölcsöt láttam papírzacskóban odarakva a küszöbre. Képzeltetik, mennyire csodálkoztam, mikor itt az utcán ezt a szép kirakatot láttam, volt itt minden és nem vigyázott rá senki. Azt hittem, álmodom. A fiúk aztán megmagyarázták. Cselédet csak nagyon jó módú ember tarthat, - bankdirektor még nem -. Itt mindent telefonon rendelnek meg. A háziasszony reggel felkel, és amit este rendelt, azt hiány nélkül ott találja a kapuban.

+ + +

²⁵ Köznapi használatban malaclopó köpeny, az überziger - németül helyesen Überzieher = felöltő. Valamikor mondták, hogy fogja az übercigerét és mehet. Amikor már mindegy volt valami, akkor az eső után überciger...

Megyek az utcán. Meglátok egy postaládát, amely egy oszlophoz van erősítve. Emberek jönnek a ládához és a leveleket, kisebb csomagokat nem bele, hanem a tetejére teszik. Már egész halom levél, kisebb csomag áll a láda tetején.

Nagyon elcsodálkoztam ezen. Aztán magyarázták, hogy az emberek azért teszik ide a csomagokat és a leveleket, mert a postaláda már megtelt, nem fér bele több. De itt kint éppen olyan biztonságban van, mintha a ládában lenne. Ehhez nem nyúl senki, itt tiszteletben tartják a leveleket. Valaki azt ajánlotta nekem, írjak saját címemre, véletlenül elejtettem, másnap megkaptam a hotelben, senki sem nyalta le róla a bélyeget.

+ + +

Meghívtak vendégnek a The Players Club-ba. A Gramercy Park 16 szám alatt van New-York legelőkelőbb művészklubja. Ide bejutni nagy megtiszteltetés. Ennek a klubnak csak művészek és művészettel foglalkozó emberek lehetnek a tagjai. Engem vacsorára láttak vendégül. Maga a helység gyönyörű. A vacsorán előkelő festők, szobrászok és színészek vettek részt. Utcai ruhában, minden nagyképűsködést mellőzve folyt le ez a kedves, mondhatnám baráti vacsora. Igen érdeklődtek a hazai művészi viszonyok iránt. Az élő és meghalt nagy képzőművészeinkről mind tudnak, és igen sokra becsülik őket. A színművészeinkről semmit sem tudnak. Én ezt a meghívást a The Weird című lapnak köszönhetem. Ez írt egy cikket rólam megérkezésem alkalmával. Hogy ki vagyok. A lapot Szomor József, a színészsövetség titkára informálta. Ennek a cikknek köszönhetem elsősorban, hogy meghívtak vendégnek, amíg New Yorkban vagyok.

Bemutattak egy kedves, jóképű kollégának, aki arról híres, hogy már öt éve nem játszik sehol sem, csak éli világát, mint egy dúsgazdag úr. Ezzel az történt, hogy egy időben sehogy sem tudott elhelyezkedni. Nem ment olyan darab, amiben neki egy megfelelő szerep jutott volna. Nagyon sovány napokat élt. Egyik barátja, aki nagy tisztelője volt, jó módú bankár ember, szerzett neki húsz banknál olyan felügyelőségi állást, amiért ez minden hónapban, minden banktól huszonöt dollárt kap, összesen ötszáz dollárt havonként. Nem csodálom, hogy ezek után nem működik tovább.

+ + +

November 5-én éjjel 12 órakor indultam el New York-ból a Homeric óceánjárón. Itt fekszik előttem a naplóm, amit a hajón írtam. Ezennel átadom a szót:

... Éjjel 12 órakor indul a Homeric hajó. Kikísértek vagy 25-30-an. Feljöttek a hajóra, bejöttek a kabinomba. Képzhetik, hogy milyen kabinban utazom, ahol mindnyájan elfértünk. A hajótársaság igen gavallérosan viselkedett velem. A hajón találkoztam Iklódy Szabó Andor helyettes államtitkárral, aki Philadelphiában volt egy kongresszuson. Végtelen kedves ember, hálás vagyok neki, mert nélküle nem tudom, mit csináltam volna a hajón.

... Éjjel beértünk a Golf-áramlatba, örületes hőség van, nem tudok aludni. De holnap reggel már valószínűleg kiérünk. Negyedik napja vagyunk már a tengeren. Gyönyörű reggel volt. Dél felé borús lett az ég, a tenger egy kicsit táncos kedvében van. De még nem veszélyes. Lehet, hogy később már kánkánt táncol vadul. Tőlem járhat, mert én az apósom metódusát követem. Még vőlegény koromban – pár esztendővel ezelőtt jöttünk haza Velencéből a jó öreg „Hegedús Sándor”²⁶-on, amikor az Adria táncba kezdett. Apósom lement a kabinjába, hanyattfeküdt: most már táncolhat a hajó.

Én is ezt csináltam. Éjfél tájban a hasamban erős nyilallást éreztem. Azt hittem, hogy vakbél-iritációm van és azonnal operálni kell, vagy itt pusztulok. Borzasztó érzés. A hajón van egy igen szimpátikus, fiatal és főleg jól táncoló orvos, az talán még meg is operálna. Bevettem egy jó adag Enó-sót, lefeküdtem újra és vártam. Szerencsére elaludtam és reggel olyan frissen keltem, mint egy potyka.

Vasárnap gyönyörű istentisztelet volt a hajó nagytermében. Az amerikai és az angol zászló volt felterítve az asztalra. A zenekar szent éneket játszott. Itt kinn az óceánon még a pogány is istenfélő lesz.

... Láttam egy amerikai fiút meg a nejét – lehet, hogy nem a neje – a fiú hatalmas nagy melák gyerek, olyan piros pufók képpel. Érdekes, hogy ezek az amerikai férfiak – az öregje még inkább – olyan szépek, egészségesek. A fiú nagyon be volt rúgva, mit szépítem, a hölgy szintén. A hölgy már egy kicsit elvirágzott, de még a régi szépség nyomai ott vannak az arcán. Nagyon szerelmesek lehetnek egymásba, már hatodik napja utazunk a tengeren és csak mulatoztak. Az asszony nézi a fiút, aki részegen elaludt. Egyszer csak maga elé mered és sírni kezd. Ki tudja, milyen bánat húzódik meg boldogságuk mögött?... Szemben ülök velük és akaratlanul is minden mozdulatát figyelem a nőnek. Előveszi zsebkendőjét, sírt... Aztán, erőt vesz magán és elkezd monologizálni. Maga elé néz, egy kicsit lehajlik, mintha egy kis gyerek volna előtte, a két kezét előre tartja, és olyan mozdulatot tesz, mintha az előtte álló kis gyermeknek a haját simogatná... Ki tudja, kiket hagyott az asszony odaát ezért a szép nagydarab amerikai fiúért...

... A múlt este nagy bál volt a hajón. A tenger is táncolt, de ez egy cseppet sem zavarta ezeket a félőrülteket, mit fél, egész örültek, de még az öregje is. Úgy segítettek magukon, hogy kötelet húztak a táncolók köré, hogy kívül ne essenek. Egymásra eshettek, de estek is alaposan.

... Micsoda nagy érzés az, amikor az ember víz és ég közt lebeg – és lát egy új élőlényt: a sirályt, postát a szárazföldről. Ma reggel láttam egy sirályt, ez az óhazából jött, már közel vagyunk Európához...

Este nyolc órakor láttam az angol part felől egy világítótornyot. Drágáim, fogalmatok sincs arról az érzésről: hét nap, hét éjjel csak víz és ég, most végre valami, ami az óhazára emlékeztet. November 13-án Cherbourg-ban értem partot.

²⁶ Hegedús Sándor (1847–1906) kereskedelmi miniszterről elnevezett, 1900-ban felavatott gőzhajó, amely Velence és Fiume között közlekedett

Most ismét itthon vagyok, és azt mondom, ne menjetek Amerikába. A fiatalja is gondolja meg jól. Nem nekünk való ez.

Szép volt ott a rózsa, de nincs illata, a madár is fütyül, de nem úgy, mint itthon...

Megjelent a PESTI HÍRLAP VASÁRNAPJA számában
1926. december 12. és 1927. május 1. között
az alábbi fejezetekben

1926. XII. 12. Elindulás
XII. 19. A MAJESTIC hajón
XII. 26. Megérkezés és az első fellépésem New York-ban
1927. I. 1. Pár őszinte szó az amerikai magyar színészetéről, ami nincs
I. 8. Ki a nagy „road”-ra
I. 16. Haza vágyódnak a betlehemi magyarok
I. 23. Philadelphia, Trenton, New-Brunswick
I. 30. Amerikai élményeim
II. 6. Fehér kereszték
13. Elfogott a honvágy
20. Röpirat az óhazai magyar színészek ellen
27. Detroit városában
III. 6. Csillagok Kanada fölött
13. Még beljebb
20. Chicagóban
27. Jövünk visszafelé
IV. 3. A Niagara-vízesésnél
10. Visszajöttünk New York-ból
17. Marjorie Rambeau
V. 1. Hazafelé a tengeren

Az amerikai turné előadásainak időpontja és helye

- Szeptember 9. Newark
10. Bridgeport
11. South Newark
12. New York [Csuda Mihály szerencséje]
13. Bethlehem
14. Philadelphia
15. Trenton [Csuda Mihály szerencséje]
16. New-Brunswick
17. Perth-Amboy
18. Passaic [Csuda Mihály szerencséje]
19. New York [A cigány]
20. Pittsburg [Süt a nap]
21. Martin's Ferry [Csuda Mihály szerencséje]
22. McKeesport [Csuda Mihály szerencséje]
23. Pittsburg [A cigány]
24. Youngstown
25. Cleveland
26. Cleveland
27. Lorain [A cigány]
28. Detroid
29. Detroid
30. Flint
- Október 1. Sont-Bau
2. Gary
3. West-Paulma

3. Chicagó
4. Milwaukee
5. Milwaukee
6. E. Chicagó
7. South-Bend
8. Butler
9. Lorain
10. Canton
11. Buffaló
12. Niagara-Northampton
13. Schenectady
14. New York
31. New York [Egy kis darab Magyarország]

RÓZSAHEGYI 1926. ÉVI
AMERIKAI TURNÉJA.

← ODA
→ VISSZA

CANADA

U.S.A.

